
PRAESIDIVM, TEMPLVM ET ECCLESIA

**LES INTERVENCIONS ARQUEOLÒGIQUES
A LA CATEDRAL DE TARRAGONA
2010-2011**

- memòria d'una exposició temporal -

PRAESIDIVM, TEMPLVM ET ECCLESIA

LES INTERVENCIONS ARQUEOLÒGIQUES
A LA CATEDRAL DE TARRAGONA
2010-2011

- memòria d'una exposició temporal -

Autors | Josep Maria Macias Solé, Andreu Muñoz Melgar, Antonio Peña Jurado, Míriam Ramon Mas i Imma Teixell Navarro

Fotografies | Museu Bíblic Tarraconense, Museu Diocesà de Tarragona, Joan Farré, Joan Figuerola, Joan Gavalà, Manel Granell, La Vanguardia, Musei in Comune (Comune di Roma), Josep Maria Macias, Andreu Muñoz, Imma Teixell i Quim Vendrell

Il·lustracions en aquarel·la | Jordi Lluís Rovira Canyelles

Equip de traducció | Luis José Baixauli (castellà), John López (anglès)

Revisió lingüística | Servei de Política Lingüística de l'Ajuntament de Tarragona

Edició | Associació Cultural Sant Fructuós, Capítol de la Catedral de Tarragona, Conselleria de Patrimoni Històric de l'Ajuntament de Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica i Museu Bíblic Tarraconense

Disseny i maquetació | mola!

Impressió | Sugrañes Editors, S.L

© d'aquesta edició | els editors

© dels textos | els autors

© de les fotografies i il·lustracions | els autors o propietaris

ISBN | 978-84-939033-7-4

Dipòsit legal |

La reproducció parcial o total d'aquesta obra per qualsevol procediment, inclosos la reprografia, el tractament informàtic i la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstecs públics, resta rigorosament prohibida sense l'autorització escrita dels titulars del copyright, i està sotmesa a les sancions establertes a la llei.

Amb el finançament de:

Generalitat de Catalunya
Departament d'Economia i Coneixement
Secretaria d'Universitats i Recerca

Edita:

MUSEVM BIBLICVM
TARRACONENSE

PRESENTACIÓ

L'acròpoli de Tarragona fou ocupada, des del segle III aC, pels romans, que hi instal·laren un campament militar per dirigir les operacions contra els cartaginesos en el marc de la II Guerra Púnica. A partir del segle I dC, la zona, un cop desmilitaritzada, fou transformada en àrea sagrada per albergar el Temple de culte imperial. Aquest recinte sagrat perdurà en ús fins al segle V, moment en què se n'inicià el desmantellament a causa de la implantació definitiva del cristianisme. Ja en època visigòtica l'espai es cristianitzà i s'hi edificà una basílica, possiblement relacionada amb l'episcopi de la ciutat. La incursió araboberber, d'inicis del segle VIII, provocà un període d'abandonament de la ciutat que durà prop de quatre segles. A inicis del segle XII, la restauració cristiana de la ciutat va permetre construir, en aquest indret, la seu catedralícia primada i metropolitana que ha arribat fins a nosaltres.

En el marc de les XIV Jornades de reconstrucció històrica Tarraco Viva, l'Associació Cultural Sant Fructuós, el Capítol de la Catedral de Tarragona, la Conselleria de Patrimoni Històric de l'Ajuntament de Tarragona, l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i el Museu Bíblic Tarraconense (Arquebisbat de Tarragona), van organitzar, del 7 al 15 de maig de 2011, a la sala d'exposicions temporals del Museu Bíblic Tarraconense, l'exposició *Praesidi-vm, Templvm et Ecclesia. Les intervencions arqueològiques a la*

Catedral de Tarragona. L'objectiu de l'exposició era apropar la societat al procés d'evolució històrica de l'espai de la Catedral, tot mostrant els resultats i els materials més significatius de les darreres intervencions arqueològiques a la Catedral de Tarragona i fent especial incidència a difondre el llegat clàssic romà i cristià que permet donar a conèixer, tot i que encara en fase d'estudi, les evidències arqueològiques documentades durant les intervencions dutes a terme a la Catedral des de l'any 2000.

Aquest llibre ha estat produït gràcies a un ajut concedit per la Secretaria d'Universitats i Recerca del Departament d'Economia i Coneixement de la Generalitat de Catalunya, amb l'objectiu de potenciar actuacions en l'àmbit de la divulgació científica (ACDC). Agraïm, doncs, a aquest organisme públic la possibilitat que ens atorga de poder continuar transferint a la societat els coneixements científics i els valors patrimonials, aquesta vegada, en forma de publicació.

Els autors

Tarragona , desembre de 2011

AGRAÏMENTS A LES PERSONES QUE HAN FET POSSIBLE EL PROJECTE DE LES EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES A LA NAU CENTRAL DE LA CATEDRAL DE TARRAGONA (2010-2011)

Aquest projecte de recerca ha estat dirigit pels arqueòlegs Josep Maria Macias, Andreu Muñoz i Imma Teixell. A les prospeccions geofísiques hi han intervingut el prof. Albert Casas i el seu equip de la Universitat de Barcelona, el prof. Pietro Consentino i el seu equip de la Universitat de Palerm, i el Sr. Roger Sala i el seu equip de l'empresa Sot Prospecció Arqueològica. Les prospeccions geotècniques han estat realitzades gràcies a la col·laboració dels Srs. Adolf Quetcuti i Pablo Fernández de Caleyá, del Col·legi Oficial d'Aparelladors, Arquitectes Tècnics i Enginyers d'Edificació de Tarragona; del Sr. Lluís Comes, del Centre d'Investigació Tecnològica i Assaig de Materials, SA, i de les geòlogues Glòria Salvat i Elena Espluga. També s'ha rebut el suport logístic de la Unitat de Documentació Gràfica en les persones de Josep Maria Puche, Paloma Aliende i Iñaki Martín, de la Unitat d'Estudis Arqueomètrics de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, amb l'ajuda especial del prof. Aureli Álvarez i la Dra. Anna Gutiérrez, de l'antracòloga Itxaso Euba i de l'arqueòleg Joan E. García Biosca. El projecte també ha comptat amb l'ajut i l'assessorament de la prof. Isabel Rodà, del prof. Geza Alföldy i del prof. Theodor Hauschild. En els aspectes de suport de tasques de secretaria, relacions públiques i mitjans de comunicació, el projecte ha rebut el suport del Sr. Jordi Peiret, de la Sra. Gemma Fortea i de la Sra. Esther Esquinas, de l'ICAC, i de la Sra. Míriam Ramon i el Sr. John López, del Museu Bíblic Tarraconense, i del Sr. Dídac Bertran de l'Arquebisbat de Tarragona. En matèria de divulgació, la revista *Sàpiens*, a través de la Sra. Roser Calvet, possibilita la creació d'un blog digital per transferir diàriament les tasques i els resultats de les intervencions arqueològiques

a la societat. El projecte també s'ha retroalimentat de les intervencions arqueològiques que des de l'any 2000 s'han practicat en diferents punts de la Catedral i en què han intervingut altres arqueòlegs, als quals agraïm les seves aportacions: primerament, al Sr. Joan Menchon, i també al Dr. Francesc Bosch, la Sra. Pilar Bravo i la Sra. Montserrat García. També dels arquitectes Joan Figuerola, Joan Alonso i Joan Gavalda i a l'arquitecte tècnic Pere Joaquim Villar. Agraïm també l'ajuda en els camps de la fotografia i la filmació del Sr. Manel Granell, Sr. Santi Grimau i Sr. Quim Vendrell. Un nodrit grup de doctorands, estudiants de màster d'arqueologia clàssica i de batxillerat han col·laborat en aquestes intervencions i els donem les gràcies: Mia Alsina, Inés Griselda Blanch, Marta Casanova, Judit Ciurana, Núria Curull, Pablo Domínguez, Gisela Forné, Javier Jiménez, Aida Marín, Rocío Martín, Ana de Mesa, Andreu Muñoz Virgili, Aurora Muriente, Marina Orts, Gisela Pallejà, Arnau Perich, Núria Plana, Joana Pinyol, Judit Ralda, Francesc Rodríguez, Patrícia Terrado, Cristian Teruel, Pablo Varona, Maria Mercè Verge i Serena Vinci. Gràcies també a Nina i Dolça Macias per la il·lusió posada.

Agraïm finalment a totes les institucions que han fet possible el projecte i en especial a Mons. Jaume Pujol Balcells, arquebisbe metropolità de Tarragona i primat, les conselleres de Patrimoni Històric de l'Ajuntament de Tarragona Sra. Rosa M. Rossell Rigau i Carme Crespo Blázquez, la directora de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica Dra. Isabel Rodà de Llanza, els degans del Capítol de la Catedral de Tarragona Mn. Francesc Gallart Magarolas i Mons. Miquel Barbarà Anglés.

**PRAESIDIVM,
TEMPLVM
ET ECCLESIA**

1 **LES RESTES DEL TEMPLE DE CULTE IMPERIAL TROBADES AL SUBSÒL DE LA CATEDRAL**

La creença que sota la nau central de l'actual Catedral de Tarragona s'hi trobaven les restes del Temple d'August va portar a la realització d'un ampli projecte de recerca per localitzar-lo. Així, l'any 2007, es va dur a terme una intensa campanya de prospecció geofísica que va permetre documentar un significatiu conjunt d'anomalies geofísiques. Les tècniques que es van emprar van ser tres: tomografia de resistivitat elèctrica (ERT), cartografia de conductivitat (EM) i radar de subsòl (GPR).

Les seqüències d'imatge que es van obtenir, més les dades historiogràfiques i arqueològiques, van permetre als arqueòlegs deduir que, sota el paviment de la Catedral, s'hi podien trobar les restes d'una gran construcció romana, possiblement el Temple de culte imperial erigit a l'emperador August.

L'historiador Tàcit, en els seus *Annals*, esmenta que, l'any 15 dC, una representació de tarraconenses va demanar a l'emperador autorització per aixecar un temple de culte al seu antecessor August. L'emperador August havia mort un any abans i va ser qui va atorgar a Tàrraco la capitalitat de la *Provincia Hispania Citerior*, la més gran de l'Imperi romà, i qui havia instaurat la teocràcia com a nou règim polític. Havia romàs dos cops a la ciutat i hi havia promogut importants reformes urbanes. El Temple de Tarragona podia haver estat el primer que se li dedicà fora de Roma. Així ens ho indiquen les fonts clàssiques. Poc després, en la mateixa època de Tiberi, la ciutat encunyà monedes amb la representació d'aquest temple amb vuit columnes de façana (octàstil). Mentre que en unes emissions la representació del Temple s'aixeca sobre un estilòbata o plataforma esglaonada, en altres s'aixeca sobre una plataforma elevada o pòdium.

Dues campanyes arqueològiques realitzades entre l'any 2010 i l'any 2011 han confirmat els resultats de les prospeccions geofísiques. Els arqueòlegs constataren la conservació de la llosa de fonamentació d'un temple, a l'eix axial de la gran plaça romana, en l'eix de simetria de la Catedral medieval.

Aquesta llosa de fonamentació, realitzada a base de capes d'*opus caementicium* i capes de pedra irregular unides amb morter de calç, és de planta rectangular i no se n'han pogut determinar les dimensions amb precisió, tot i que sembla que podrien tenir unes mesures aproximades d'uns 27x47 m i una profunditat de 2,30 m. Aquest nucli descansa en un estrat compacte d'argiles i aquest, a la vegada, sobre la mateixa roca. El nucli devia conformar la part inferior de la fonamentació del Temple. A sobre d'aquesta enorme llosa, que reparteix el pes i les càrregues de l'edifici sobre tota la superfície de suport, segurament estava coberta per una segona estructura de

fonamentació a base de carreus regulars, espoliats en època tardoromana. Sobre aquesta última base s'assentaria el pòdium del Temple.

Les mesures aproximades que dona el Temple de Tarragona encaixen amb les modulacions de temples octàstils, de vuit columnes de façana. En el cas d'Hispania, tot i que de cronologia posterior, podríem citar l'exemple del temple dedicat a Trajà a Itàlica (Santiponce, Sevilla) que és octàstil i que mesura 49 m de longitud per 29 m d'amplada.

Com que aquesta gran estructura resta envoltada per una gran plaça porticada que imita el Fòrum d'August a Roma, la troballa s'ha d'identificar necessàriament amb el Temple de culte imperial de la *Provincia de la Hispania Citerior*, amb tota probabilitat l'erigit a l'emperador August, el mateix que esmenta l'historiador Tàcit.

Aquest temple situava la seva façana a partir de la meitat de la segona navada de la Catedral medieval i, d'acord amb les intervencions arqueològiques i les proves geofísiques, el final de l'estructura deu trobar-se prop dels pilars septentrionals que suporten l'estructura del cimbori de la Catedral medieval, prop de l'actual taula d'altar. L'amplada ocupa tota la nau central i part de les naus laterals.

No es pot verificar de manera absoluta que el temple trobat sigui el dedicat a l'emperador August, però tota una sèrie d'evidències porten a considerar el fet des d'una alta probabilitat. Ja s'ha comentat que les seves proporcions i les modulacions dels elements arquitectònics associades a l'edifici permeten restituir un temple octàstil. També es troba envoltat per una plaça porticada que imita el programa arquitectònic del Fòrum d'August de Roma. En el decurs de l'excavació s'han trobat elements d'escultura arquitectònica de diferents tipus de marbre, com el de Luni-Carrara (Itàlia) o el *Giallo antico* (Tunísia). Dos d'aquests elements decorats són de marbre del Proconès (Turquia) i alguns fragments més que no estan decorats. Tots aquests exemplars han estat trobats en el subsòl de la nau central de la Catedral. Sabem que l'emperador Adrià va romandre a Tàrraco durant l'hivern dels anys 122-123 dC i que va sufragar la restauració del Temple d'August, però desconeixem l'abast d'aquesta obra. S'han relacionat amb aquest fet dos capitells corintis de marbre del Proconès coneguts d'antic que es conserven al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Els elements de marbre proconès trobats *in situ* a la nau central de la Catedral són una de les evidències que fan pensar que el temple localitzat correspon al d'August, reformat per l'emperador Adrià.

La gran quantitat de pedestals amb inscripcions dedicades al cos del *flaminatus* provincial també han estat trobats a l'àrea de la Catedral i a les seves proximitats. Els *flamines* perpetuaven la seva memòria a través d'aquests elements i, consegüentment, la plaça del recinte de culte en devia estar plena. És per això que, a l'actualitat, ens n'han arribat nombroses mostres.

Finalment, el recinte de culte forma part d'un projecte arquitectònic més ampli (Fòrum i Circ) que s'articula seguint el model de la casa-santuari d'August a Roma. Podem veure les correspondències: Temple de culte imperial, plaça del Fòrum Provincial i Circ, a Tàrraco = Temple d'Apol·lo Palatí, *Area Apollinis* i Circ Màxim, a Roma.

Tota la suma d'aquests elements, més els exemples paral·lels de què disposem en el món romà, indueixen a pensar que el temple trobat és el que Tàrraco va erigir al seu emperador i benefactor, Caesar August.

2 EL TEMPLE DE CULTE IMPERIAL A TÀRRACO

Els romans construïren temples per venerar els seus emperadors divinitzats. Les cerimònies eren complexes i les places d'aquests temples foren l'escenari focal per desenvolupar la litúrgia sacrificial. D'aquest culte se n'encarregava un cos sacerdotal específic anomenat *flaminatus*, format pels *flamines* i les *flaminicae*, tant en l'àmbit municipal com en l'àmbit provincial.

El gran Temple de culte imperial de Tàrraco estava delimitat per una gran plaça enllosada de dues hectàrees de superfície, envoltada per un porticat d'uns 11 m d'ample i uns 10 m d'alçada.

El porticat es recolzava en un mur perimetral format per fileres de grans carreus de pedra del Mèdol i descansava sobre una sòlida banqueta de fonamentació disposada sobre la roca. Al llarg del mur s'obrien finestres a un ritme regular, cada 7,40 m. La part interna del mur es revestí amb placats de marbre de Luni-Carrara.

Dins el porticat s'obrien un conjunt d'exedres o estances d'ús incert. Una gran sala axial d'uns 30 m d'amplada sobresortia en l'eix de la capçalera del porticat. Alguns investigadors l'han identificat, hipotèticament, amb les restes d'un temple de caràcter provincial, però també pot respondre a un espai de reunions dels representants dels *conventus*. Els *conventus* eren les demarcacions territorials integrades a la *Provincia*. De la *Provincia Hispania Citerior* en formaven part els *conventus* de Lugo, Braga, Astorga, Clunia, Saragossa, Cartagena i la mateixa Tarragona, capital de tots ells.

L'edificació podria estar inspirada en el model del *Forum Pacis* de Roma. L'edifici devia tenir el valor d'una gran aula cultural presidida per la gran estàtua de l'emperador, situat al final de l'eix dels grans recintes del Fòrum Provincial, projectats en època flàvia, com a punt culminant per a les cerimònies.

3 **EL TEMPLE DE MARS ULTOR A ROMA**

La construcció del Fòrum d'August es va iniciar, probablement, a partir de l'any 17 aC. El Temple estava dedicat a *Mars Ultor* (Mart Venjador) i fou inaugurat l'any 2 aC. L'advocació ve donada pel vot que va fer August de venjar l'assassinat de Juli Cèsar. Tenia vuit columnes de façana de 18 metres d'alçada i d'estil corinti. En el pòdium s'hi ubicava l'altar, flanquejat per dues fonts purificadores. A l'interior del Temple, una llarga cel·la conduïa a un gran absis presidit per les estàtues de culte de Mart i, possiblement, la de Venus i la del *Divus Iulius* (el diví Juli Cèsar).

Als dos costats del Temple es trobaven els arcs triomfals de Drus i Germànic. El Temple estava a l'interior del Fòrum d'August, plaça flanquejada en els seus laterals per uns grans porticats. L'àtic d'aquests pòrtics estava decorat per una seqüència de cariàtides que separaven clipeus o escuts rodons amb les representacions de Júpiter-Ammó i altres atribucions.

Al centre de la plaça es devia trobar la quadriga de bronze d'August i en els extrems s'obrien quatre grans exedres. L'exedra del costat nord contenia un hemicicle amb funcions tribunàlies. A prop d'aquesta gran exedra i encaixada en un angle, al fons del pòrtic occidental, s'obria la gran aula del colós que albergava una estàtua d'uns 11 m d'alçada amb la representació del *genius Augusti*, segons l'arqueòleg La Rocca, o del Diví Juli, segons Spannagel. Aquesta estança devia actuar com un espai de culte a la divinitat imperial.

4 **LA CATEDRAL A L'ÈPOCA TARDOROMANA I VISIGÒTICA**

L'any 313 dC l'emperador Constantí promulgà un edicte de tolerància a favor del cristianisme. L'any 380 l'emperador Teodosi oficialitzà el cristianisme com a religió de l'Estat romà. A partir d'aquest moment, tot un conjunt d'edictes anaren destinats a fer enderrocar temples i espais de culte pagà, i s'afavorí la construcció d'esglésies i altres espais de culte i representació cristiana. Tot sembla apuntar que, inicialment, l'àrea sagrada i el seu temple foren respectats, però, cap a mitjan del segle V, les antigues construccions imperials del recinte de culte foren desmuntades en part i els seus materials constructius es reciclaren en els nous edificis.

Al segle VI, l'antic espai de culte imperial es cristianitzà i, possiblement, acollí la seu episcopal de l'Església metropolitana de Tarragona, que fins llavors era en un altre indret, avui desconegut. D'aquesta manera, la Catedral visigòtica es podria haver ubicat a l'espai de la gran sala axial romana, a l'extrem nord-oriental de la gran plaça, o aprofitant una de les exedres del porticat, en el seu sector nord-oriental.

Al seu voltant s'hi devien construir dependències associades, com l'episcopi, el baptisteri i altres edificis religiosos i civils. Les mostres arqueològiques d'aquesta transformació es poden veure en els murs conservats al Col·legi d'Arquitectes, a la cisterna trobada a la Casa dels Canonges o en els enterraments visigòtics del Claustre. També sobre les restes de la fonamentació del Temple de culte imperial, sota la nau central de la Catedral, ha estat localitzat un potent mur d'època visigòtica, i diferents estrats de terra compactada d'aquest període cobreixen la fonamentació del Temple romà. No s'ha constatat cap evidència estructural arquitectònica o arqueològica que permeti fer pensar que en aquest espai es va bastir la Catedral visigòtica.

5 **L'ESPAI DE LA CATEDRAL A L'ÈPOCA ISLÀMICA**

La invasió araboberber de l'any 713 va comportar l'abandonament de la seu episcopal fins a l'any 1091, quan es va restaurar en la mitra del bisbe de Vic, Berenguer Seniofred de Lluçà. Les fonts historiogràfiques, tant cristianes com islàmiques, i l'arqueologia deixen entreveure que l'espai de la Catedral restà, durant quatre segles, abandonat i en estat de runa. Les intervencions arqueològiques només han proporcionat un fragment rodat de ceràmica islàmica d'època omeia. En aquest temps devien ser visibles gran part de les imponents estructures romanes de l'àrea sacra i els vestigis de les estructures eclesials visigodes.

6 **LA CATEDRAL A L'ÈPOCA MEDIEVAL**

Després que els exèrcits cristians conquerissin Siurana, l'any 1154, Anastasi IV signà una butlla per la qual s'establiren les parròquies de l'arxidiòcesi, i l'arquebisbe Bernat Tort instituí la canònica de la Catedral seguint el model de Sant Ruf d'Avinyó. La canònica es va dotar com un monestir en forma de fortalesa, amb cellers, graners, dormitori, cuina i sala capitular. Va néixer així el nou conjunt catedralici i s'articulà al voltant d'un espai central, el claustre, que reutilitzà l'angle nord-oest del mur de la plaça romana i que es va anar engrandint i embellint amb el pas dels segles. En el decurs de les intervencions arqueològiques, dutes a terme des de l'any 2000, s'han pogut documentar, a l'angle nord del claustre, dues grans sales formades per arcs diafragmàtics que formaren part de les dependències de la canònica agustiniana, la comunitat de canonges que vetllaven per la Catedral. Aquests arcs recolzen sobre el mur perimetral romà del tèmenos (plaça de l'àrea sacra).

La construcció de la Catedral actual va començar per l'absis. En el testament de l'arquebisbe Hug de Cervelló, datat el 17 d'abril de 1171, consta que llegà 500 sous “*ad opus ecclesiae incipiendum et ad officinas conicae faciendas, in eodem opere, sicuti tunc ordinaverat, expenderetur*”. Segons aquesta referència deduïm que l'obra de la Catedral ja estava a punt d'iniciar-se. Vers l'any 1184, l'absis era totalment acabat. Les excavacions arqueològiques realitzades a la Catedral de Tarragona durant l'any 2011 han permès excavar part de la fonamentació de l'absis central i han aportat restes ceràmiques que coincideixen amb la documentació escrita.

Les intervencions arqueològiques, també constaten que els constructors medievals van fer servir la plataforma de fonamentació romana per assentar els pilars de la nau central i bastir el paviment del temple catedralici. D'aquesta manera, s'han pogut documentar nivells de terres molt compactades que actuen com a nivells de circulació dels operaris que intervenen en la construcció de la Catedral medieval, i també com a nivells de regularització per suportar l'enllosat del paviment de la Catedral. Aquests nivells s'han pogut datar gràcies a l'aparició de diferents monedes medievals. Entre aquestes monedes, n'hi ha una corresponent a un òbol del rei Alfons I de la seca de Barcelona (1162-1196). Justament aquest rei llegà a la Catedral, per disposició testamentària, 300 sous anuals a les obres de la Seu fins que estigués acabada. L'altra moneda correspon a un dinar de doblenc del rei Jaume I de la seca de Barcelona (1222-1246). També en aquests nivells ha aparegut un fragment de llàntia d'importació andalusina datada entre el segle XII i el XIII que conserva íntegre el seu ble metàl·lic.

De la fase de la construcció de la Catedral medieval també s'han documentat diferents fonamentacions de murs, sempre alineades en paral·lel entre elles i en disposició transversal a l'eix longitudinal de la Catedral. Poden ser interpretades com a fonamentacions de murs de tancament provisional de façana, executades a mesura que l'obra avançava. També s'ha documentat un mur que podria actuar com a sabata dels pilars que sustenten el cimbori. A més, amb la fase medieval, s'identifiquen una sèrie d'orificis circulars alineats, d'uns 20 cm de diàmetre, propers a la sabata medieval, que podrien haver estat practicats per sostenir l'estructura de bastides per a la construcció de la Catedral. Aquests orificis apareixen sobre un nivell de circulació constructiu (paviment d'obres) i traspassen els nivells tardoantics per recolzar-se en la plataforma romana. La manca d'evidències estructurals i estratigràfiques d'una possible urbanització del sector abans del segle XIII en tota l'extensió de la nau central, fa entendre que la planta de la Catedral és el resultat d'una planificació unitària des del començament. L'església restaurada de Tarragona fou conscient que els seus orígens i la seva dignitat

primada i metropolitana estaven lligats al seu passat romà. Un sarcòfag paleocristià encastat a la façana de la Catedral és tota una evocació d'aquesta herència.

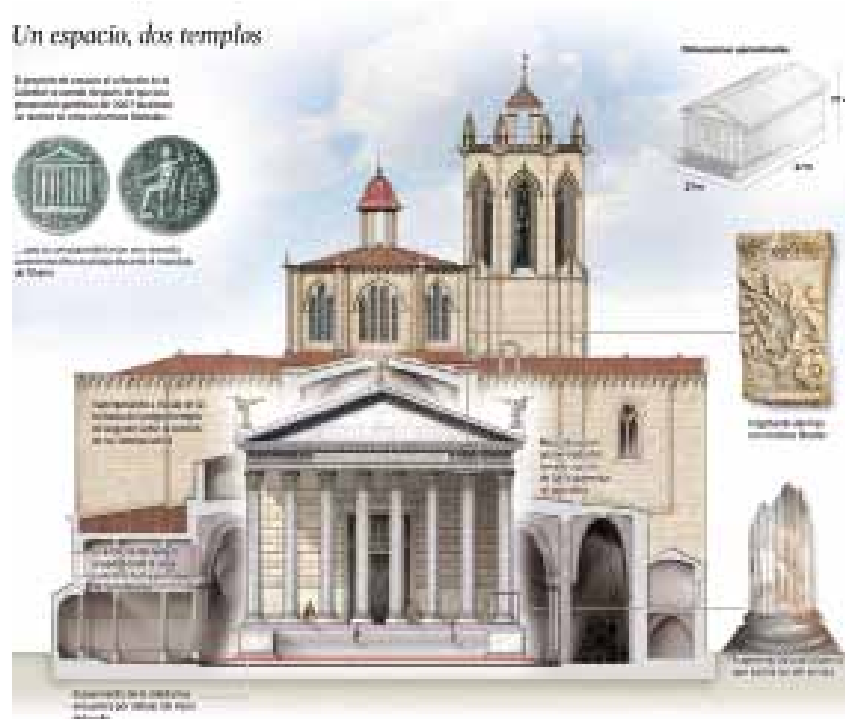
7 **LA CATEDRAL A L'ÈPOCA MODERNA I A L'ACTUALITAT**

La Catedral de Tarragona és l'Església Mare de totes les esglésies de l'arxidiòcesi de Tarragona. A la Catedral se situa la càtedra de l'arquebisbe. El temple catedralici actual és el complex resultat de totes les aportacions arquitectòniques que, a través dels segles i dels diferents estils artístics, han anat configurant-ne el perfil. Iniciada a mitjan segle XII, el seu cos fonamental (naus i claustre), constitueix un magnífic exemple de transició del romànic al gòtic. La Catedral fou consagrada l'any 1331 i ampliada per belles capelles gòtiques, renaixentistes i barroques. A finals del segle XIX s'afegiren al claustre les dependències de l'actual Casa dels Canonges, en estil historicista. Les intervencions arqueològiques en el subsòl d'aquest edifici van permetre conèixer la seqüència constructiva d'aquest sector del claustre i, d'aquesta manera, es va poder establir que la Casa dels Canonges es va assentar aprofitant el mur perimetral de la plaça del recinte de culte imperial. Es van colgar els àmbits de les antigues dependències canonicals, diferents capelles de l'època medieval i moderna, més tota l'estratigrafia arqueològica tardoromana i de l'etapa constructiva del recinte de culte pagà.

1 LES RESTES DEL TEMPLE DE CULTE IMPERIAL TROBADES AL SUBSÒL DE LA CATEDRAL

1► Restitució del Temple de culte imperial sobre la façana de l'actual Catedral de Tarragona, publicada a *La Vanguardia*, segons Josep Maria Macias, Andreu Muñoz i Imma Teixell. Dibuix: Alan Jürgens.

2► Vista del sector de les excavacions a la nau central de la Catedral l'any 2010 (Quim Vendrell).

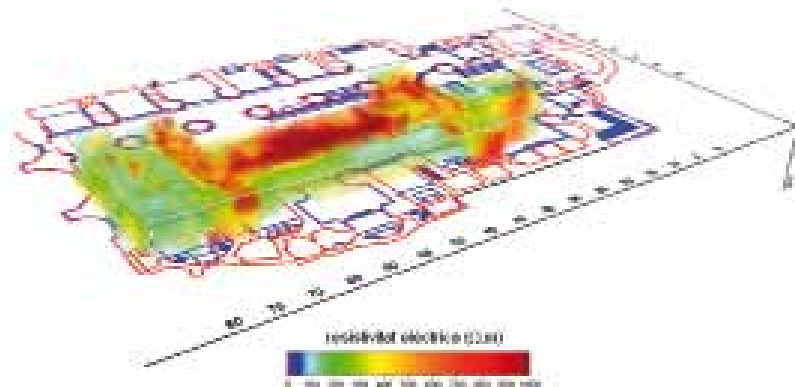

3► Resultats dels treballs geofísics a la Catedral de Tarragona. Els colors càlids indiquen la presència d'estructures arquitectòniques en el subsòl (Albert Casas i Pietro Consentino).

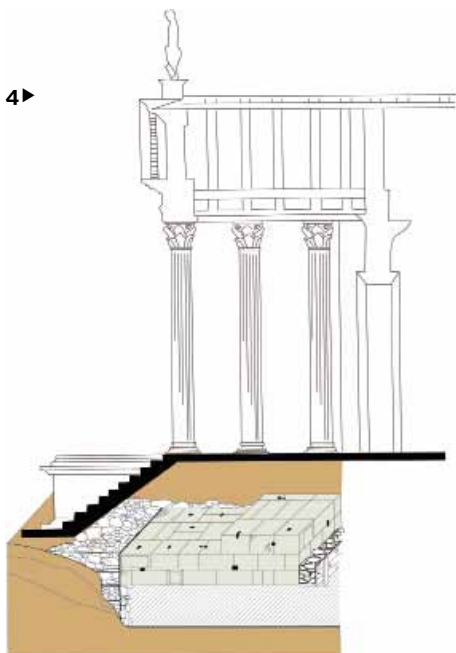
4► Croquis on es representa la base inferior de la fonamentació del Temple trobada (A i B) i la seva correspondència amb l'edifici segons Macias, Muñoz i Teixell. Dibuix: Judit Ciurana.

5► Vista del sector de les excavacions a la nau central de la Catedral l'any 2011 (Manel Granell).

3►

4►

5►

2 EL TEMPLE DE CULT IMPERIAL A TÀRRACO

6► Maqueta idealitzada del Temple de culte imperial de Tàrraco, d'acord amb els resultats de la campanya de 2010. La intervenció de l'any 2011 demostrà que el Temple presenta una longitud més gran.

3 EL TEMPLE DE MARS ULTOR A ROMA

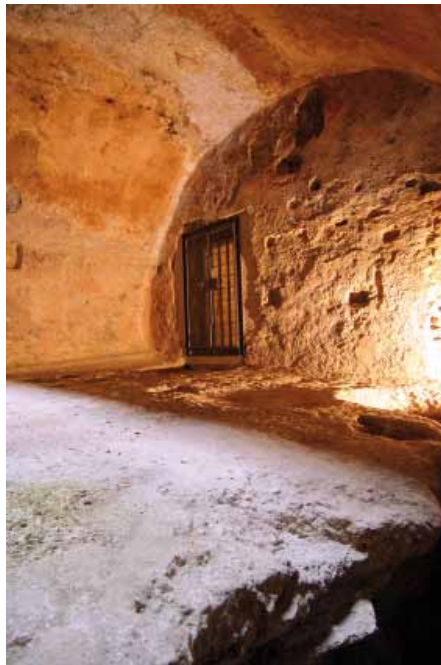
7► Idealització del Temple de Mars Ultor i el Fòrum d'August a Roma (Musei in Comune, Mercati di Traiano, Musei dei Fori Imperiali, Comune di Roma).

4 LA CATEDRAL A L'ÈPOCA TARDOROMANA I VISIGÒTICA

8► Cisterna d'època tardoromana o visigòtica, a les dependències de la Casa dels Canonges (Quim Vendrell).

9► Mur visigòtic aparegut a les excavacions de la nau central de la Catedral.

5 L'ESPAI DE LA CATEDRAL A L'ÈPOCA ISLÀMICA

10► Arc àrab, probablement procedent de Còrdova (Joan Farré, Museu Diocesà de Tarragona).

6 LA CATEDRAL A L'ÈPOCA MEDIEVAL

11► L'àrea de la Catedral al s. XIV (maqueta del Museu d'Història de Tarragona).

12► Arc diafragmàtic medieval de la canònica agustiniana recolzat sobre el mur del recinte de culte (Quim Vendrell).

13► Mur medieval del s. XIII aparegut a les excavacions de la nau central de la Catedral.

14► El sector de l'excavació de l'absis de la Catedral en la campanya de l'any 2011 (Manel Granell).

7 LA CATEDRAL A L'ÈPOCA MODERNA I A L'ACTUALITAT

15► Vista aèria de la Catedral amb el traçat del recinte de culte imperial (R) i el temple romà (T).

16► Mur del recinte de culte imperial a les dependències de la Casa dels Canonges (Quim Vendrell).

17► Detall de *fenestra* a les dependències de la Casa dels Canonges.

15►

16►

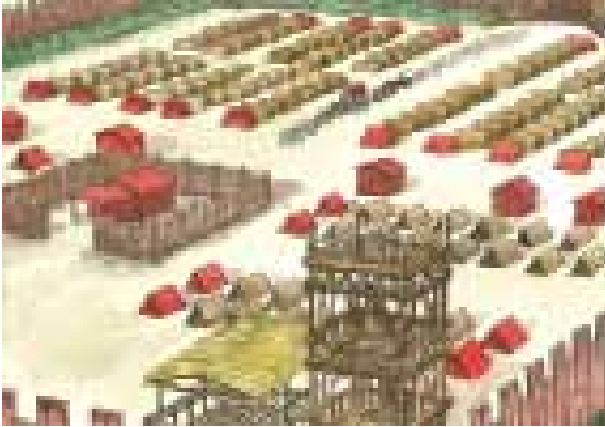
17►

L'ESPAI DE LA CATEDRAL A TRAVÉS DEL TEMPS

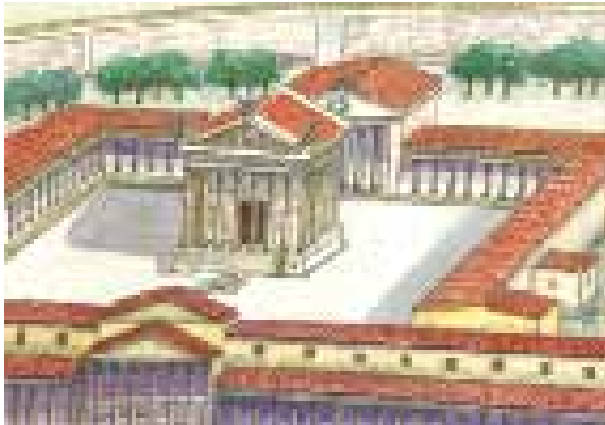
- Il·lustracions de Jordi LL. Rovira Canyelles -

1► (...) *Et Scipio raptim ad famam nouorum hostium agmine acto, cum in paucos praefectos nauium animaduertisset, praesidio Tarracone modico relicto Emporias cum classe rediit* (...)

(...) Escipió, portant ràpid el seu exèrcit davant la notícia que havien aparegut nous enemics, va castigar alguns prefectes de les naus i, deixant una petita guarnició a Tàrraco, va tornar amb l'esquadra a Empòrion (...)

Titus Livius, *Ab urbe condita*, XXI, 64 (s. I dC)

2► (...) *post haec Hispanias petiit et Tarracone hiemauit, ubi sumpto suo Aedes Augusti restituit* (...)

(...) Després d'això va viatjar els anys 122-123 a Hispània i va passar l'hivern a Tàrraco, on va restaurar, assumint ell les despeses, el Temple d'August (...)

Scriptores Historiae Augustae. De Vita Hadriani, 3-4 (s. IV dC)

3► (...) *Item completuria post explicitas laudes, quas psallendo vadunt usque ad Sancta Iherusalem, que in Sancto Fructuoso dicenda est* (...)

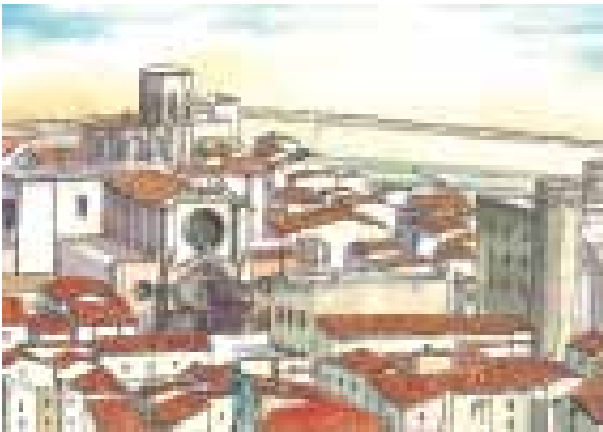
(...) Així mateix, completúria [oració litúrgica conclusiva] que ha d'ésser dita a Sant Fructuós, un cop acabades les laudes, cantant les quals hom va fins a Santa Jerusalem [possible advocació de la Catedral visigòtica] (...)

Liber Orationum de Festiuitatibus (inici del s. VIII)

4► (...) I Tarragona és dels llocs més antics on es troben fonaments molt vells i molt meravellosos, i existeixen coses que no es desfan mai encara que totes les va destruir Tarif, el fill de Nazayr, quan va entrar a Espanya, i ell va matar les gents i va destruir les obres; però no va poder amb totes perquè eren molt fermes (...)

Crònica del Moro Rasis (s. IX-X)

5► (...) *ad opus ecclesiæ incipiendum et ad officinas canonicæ* (...)

(...) [donació de 500 sous] per a l'obra de l'església que s'ha de començar i les estances de la canònica (...)

Testament de l'arquebisbe Hug de Cervelló (1171)

6► (...) que siguin ateses totes les nostres súpliques; i que amb els nostres generosos esforços i sacrificis, amb les nostres bones obres, amb la nostra vida santa, cooperant a la conservació i embelliment de la nostra Catedral, i acreixent en els nostres cors un gran amor a la Divina Maternitat de la Santíssima Verge, ens edifiquem la nostra casa, el nostre temple, en la Santa Jerusalem, la pàtria benaurada del Cel.

Cardenal Vidal i Barraquer

Carta pastoral amb motiu del VI centenari de la consagració de la Catedral (1931)

CATÀLEG

1 ÈPOCA ROMANA I VISIGODA ►

1.1. DECORACIÓ ARQUITECTÒNICA EN TERRACOTA ▼

1.1.1. Antefixa decorada amb una figura femenina

CAT-10-125. Terracota. Alt. màx.: 9 cm; ampl.: 13 cm; gruix: 4 cm. Dors còncav i irregular, base llisa. Època juliclàudia (27 aC - 68 dC).

Fragment d'antefixa en què s'aprecia el bust d'una figura femenina que porta una túnica. La pèrdua del cap no ens permet determinar la identitat del personatge. Com el seu nom indica, les antefixes són peces que es col·locaven davant de l'extrem de tàgules i ímbrexs (teules rectes i corbes) per dissimular el punt d'unió d'unes i altres, el més proper a la cornisa d'un edifici. En general solen portar decoració: unes vegades és de caràcter vegetal, com en el cas d'una palmeta, mentre que en altres ocasions és figurada, com l'exemplar que comentem. Tanmateix exemplars semblants es fabricaven a la mateixa ciutat i també a la gran terrisseria del Roquís (Riudoms). En aquest sentit, com apunta Jordi López, podria tractar-se d'una imatge de la deessa Àrtemis (Diana) com a senyora de la Lluna (Selene), que a les antefixes tarraconenses es representa com un bust femení amb una diadema en forma de mitja lluna, amb un vel que cobreix la figura fins a les espatlles, formant plecs. Els cabells, llargs i solts, es reparteixen a ambdues bandes de la cara i a sota l'alçada de les orelles cauen trenats pel costat dels pits. Vesteix un *chiton* tancat en V, que se cenyeix al cos formant plecs.

1.2. DECORACIÓ ARQUITECTÒNICA EN MARBRE ►

1.2.1. Sòcol

CAT-10-111-2. Marbre de *Luni* (Carrara, Itàlia). Alt.: 15 cm; ampl. màx.: 53 cm; gruix: 8 i 24 cm. Parts superior i inferior picotejades, dors irregular. En el bossell presenta dos talls oblics. Època altimperial (segles I-III dC).

Fragment de sòcol integrat per llistell (motllura plana), quart de bossell (motllura en forma de quart d'esfera), cima recta (motllura de perfil en S), llistell i bossell (motllura convexa). Peces d'aquestes característiques es disposaven a l'interior dels edificis adossades a la paret, a manera d'un plint corregut.

1 ÈPOCA ROMANA I VISIGODA ►

1.2. DECORACIÓ ARQUITECTÒNICA EN MARBRE ►

1.2.2. Base de pilastra decorada ?

CAT-03-142-247. Marbre de *Luni* (Carrara, Itàlia). Alt. màx.: 17 cm; ampl. màx.: 12 cm; gruix: 4,5 cm (en la part central). Dors llis. En el lateral dret s'aprecia el tall vertical de la serra. Segle I dC.

Fragment decorat amb un motiu en forma de trena i una palmeta a la base. Atesa la lleugera convexitat de la peça, és possible que correspongui al bossell d'una base, peça sobre la qual recolza un fust. En aquest cas, es podria parlar de la base d'una pilastra, és a dir, una columna adossada a un mur, plana i de gruix reduït. Si és així, devia formar part de la decoració interior d'un edifici. No obstant això, no cal descartar altres atribucions, ja que aquest motiu s'utilitza de vegades com a decoració de sofits (cara inferior d'un arquitrav) o, fins i tot, en mènsules de cornises.

1.2.3. Tambor de fust acanalat de columna

CAT-03-131-98. Marbre de *Luni* (Carrara, Itàlia). Alt. màx.: 55 cm; ampl. llistell: 2,5 cm; ampl. canal: 7,5 cm. Part superior trencada i inferior llisa. Època altimperial (segles I-III dC).

Fragment de tambor, és a dir, cada un dels blocs que formen el fust d'una columna. En concret, correspon a un fust acanalat, aquell al perímetre del qual es practiquen canaletes separades per llistells. Generalment, els fusts acanalats solen comptar amb 24 canaletes i 24 llistells. Per calcular el diàmetre de la peça, multipliquem l'amplada del canal per 24 i fem el mateix amb l'amplada del llistell. S'obté així la mesura de la circumferència que, dividida pel número π (3,1416), proporciona el diàmetre, uns 76 cm. La mesura s'aproxima a la que presenten els fusts de les columnes del porticat de l'àrea sacra. Els solcs verticals que s'aprecien en la part posterior indiquen que la peça va ser serrada per obtenir-ne plaques després del desmantellament dels pòrtics al segle V dC.

1.2.4. Fust de pilastra amb contracanals

CAT-03-142-41 i 210. Marbre de *Luni* (Carrara, Itàlia). Alt.: 16 cm; ampl. màx.: 27 cm; gruix: 5 cm; ampl. llistell: 3 cm; ampl. canal: 5 cm. Integrat per dos fragments. Costats superior, lateral i inferior llisos, dors picotejat. A la part inferior del lateral esquerre s'aprecia un orifici per inserir una clavilla metàl·lica. Època altimperial (segles I-III dC).

Fragment de fust que conserva l'imoscap, extrem inferior acabat en un llistell, i part del cos caracteritzada per la presència de motllures convexes que omplen cada un dels canals, denominades *contraanals*, que ocupen sempre el terç inferior d'un fust. Es tracta d'un tipus emprat generalment en pòrtics.

1.2.5. Capitell corinti de pilastra

CAT-03-136-38. Marbre de *Luni* (Carrara, Itàlia). Alt. màx.: 23 cm; ampl. màx.: 35 cm; gruix màx.: 7 cm; ampl. reconstruïda a la base: 40 cm; ampl. reconstruïda de les fulles: 16 cm. Part inferior realitzada amb un cisell dentat, dors picotejat amb dos solcs paral·lels (testimoni del tall amb la serra?), i rebaixa al costat dret. Època flàvia (69-96 dC).

Fragment de capitell corinti proveït de dues fileres de fulles d'acant. Entre les fulles de la filera superior s'aprecien part dels caulicles, elements de forma cònica sobre els quals es disposen calzes de fulles d'acant, dels quals arrenquen les hèlixs i les volutes.

1 ÈPOCA ROMANA I VISIGODA ►

1.2. DECORACIÓ ARQUITECTÒNICA EN MARBRE ►

1.2.6. Hèlix de capitell corinti de columna

CAT-10-125-100. Marbre de *Luni* (Carrara, Itàlia). Alt. màx.: 16 cm; ampl. màx.: 14 cm; gruix màx.: 11 cm. Sota la voluta conserva restes de la fulla d'acant que forma el calze. Època altimperial (segles I-III dC).

Fragment d'hèlix, això és, en el capitell corinti, cadascun dels talls que arrenquen d'un caulicle situat sobre un full d'acant de la filera inferior i l'extrem, de manera que formen una espiral cap al centre del cos del capitell. La troballa de la peça en les excavacions dins de la Catedral és interessant, ja que podria relacionar-se amb el Temple del Diví August; no tant amb l'alçat exterior, sinó més aviat amb l'interior de l'edifici, donades les seves dimensions.

1.2.7. Cornisa llisa

CAT-10-111-1. Marbre de *Luni* (Carrara, Itàlia). Alt.: 26,5 cm; ampl. màx.: 41 cm; gruix: 40 cm. Part inferior realitzada amb cisell dentat, dors llis, cara superior llisa i amb rebaix picotejat a un costat. Època altimperial (segles I-III dC).

Fragment de cornisa integrada, de dalt a baix, per faixa (trencada), quart de bossell, llistell, quart de bossell, llistell, faixa, llistell i *cyma reverse* (motllura en forma de S). Les cornises, part superior de l'alçat d'un edifici, poden ser llises com aquesta o presentar decoració, com els fragments considerats a continuació.

1.2.8. Cornisa decorada amb *Bügelkymation* i denticles

CAT-03. Marbre de *Luni* (Carrara, Itàlia). Alt. màx.: 50 cm; ampl. màx.: 32 cm; gruix: 28 cm. *Bügelkymation*: alt.: 9 cm; ampl. estrep: 14 cm; ampl. tulipà: 10 cm. Denticle: alt.: 9,5; ampl. 9,5 cm; gruix: 10,5 cm. Lateral esquerre lliu, dors picotejat. Època flàvia (69-96 dC).

Fragment de cornisa amb *Bügelkymation* decorat amb estreps i tulipes i una filera de denticles, dels quals únicament es conserva un de complet i part d'un segon.

1.2.9. Cornisa decorada amb *Bügelkymation* i rosari

CAT-03-131-97. Marbre de *Luni* (Carrara, Itàlia). Alt. màx.: 15 cm; ampl. màx.: 23 cm; gruix màx.: 15 cm; alt. màx. *Bügelkymation*: 8,2 cm; alt. rosari: 3 cm; ampl. perles: 4,5 cm; ampl. denes: 2 cm. Part superior realitzada amb cisell dentat amb extrem picotejat i rebaix per inserir una grapa metàl·lica. Època flàvia (69-96 dC).

Fragment de cornisa que conserva un *Bügelkymation* decorat amb estreps i tulipes i un rosari amb perles allargades i comptes troncopiramidals, amb fins fils marmoris que uneixen cadascun dels motius.

1 ÈPOCA ROMANA I VISIGODA ►

1.2. DECORACIÓ ARQUITECTÒNICA EN MARBRE ►

1.2.10. Cornisa amb sofit decorat amb cassetó

CAT-10-111-3. Marbre proconès (extret de les pedreres de l'illa del Proconès, al mar de Màrmara, pertanyent a Turquia). Alt. màx.: 23 cm; ampl. màx.: 17 cm; gruix màx.: 22 cm; alt. *Scherenkymation*: 4 cm; ampl. del motiu: 4 cm. Època adrianea (117-138 dC).

Fragment corresponent al cassetó d'una cornisa, això és, cadascun dels quadrats incisos, decorats o no, que es formen en el sofit (sostre) de la cornisa. Com a límit exterior presenta un *Scherenkymation*, és a dir, una successió de motius en forma de tisora. La peça revesteix un considerable interès pel material amb què s'ha realitzat, marbre proconès, especialment difós a Occident en època de l'emperador Adrià. Per les fonts escrites sabem que l'emperador va passar l'hivern a Tarragona l'any 122 dC i que va restaurar, del seu patrimoni personal, el Temple del Diví August. Potser no és casual que els escassos fragments elaborats amb aquest material i recuperats en les diferents campanyes d'excavació hagin aparegut en les activitats realitzades a l'interior de la Catedral, emplaçament d'aquest temple, i no en la resta del recinte, per al qual s'empra sistemàticament el marbre de *Luni*.

1.2.11. Cassetó d'una cornisa amb sofit

CAT-10-111-4. Marbre proconès. Alt. màx.: 17 cm; ampl. màx.: 14 cm; gruix: 7 cm. *Scherenkymation*: alt.: 3 cm; ampl. motiu: 4 cm. Cassetó: ampl. llistell: 2,5 cm; ampl. reconstruïda: 19 cm. Dors llis. Època adrianea (117-138 dC).

Fragment decorat amb una roseta que conserva quatre pètals i el botó central. El cassetó està delimitat per un *Scherenkymation*, és a dir, una successió de motius en forma de tisora. Com l'anterior, forma part del sofit d'una cornisa. Si acceptem la connexió d'aquesta peça i l'anterior amb la restauració del Temple del Diví August per part de l'emperador Adrià, les reduïdes dimensions d'ambdues suggereixen que la restauració probablement va afectar l'interior de l'edifici.

1.2.12. **Orla de clipeus decorada amb trena**

CAT-03-47-13. Marbre de *Luni* (Carrara, Itàlia). Alt. màx.: 9 cm; ampl. màx.: 15 cm; gruix màx.: 5 cm; ampl. reconstruïda del motiu: 7 cm. Època flàvia (69-96 dC).

Fragment de la vora exterior d'un clipeus, decorat amb un motiu en forma de trena. Els *clipei* són escuts realitzats en alt relleu sobre una placa quadrada, emprats com a decoració de l'àtic dels pòrtics de l'àrea sacra, segons el model del *Forum Augustum*, complex edificat a Roma per l'emperador August. Els tres tipus de clipeus coneguts a Tarragona presenten com a decoració exterior aquest mateix motiu.

1.2.13. **Clipeus decorat amb meandre**

CAT-03-149-28. Marbre de *Luni* (Carrara, Itàlia). Alt. màx.: 15 cm; ampl. màx.: 20 cm; gruix: 7 cm. Dors llis. Època flàvia (69-96 dC).

Fragment de clipeus decorat amb un motiu en forma de meandre, a l'interior del qual figura una tija rematada per un calze. En aquest cas ens trobem davant el cos de l'escut, la decoració del qual correspon a un dels tres tipus de clipeus documentats a Tarragona.

1 ÈPOCA ROMANA I VISIGODA ►

1.2. DECORACIÓ ARQUITECTÒNICA EN MARBRE ►

1.2.14. Clipeus decorat amb llengüetes rectes

CAT-00-3144-5. Marbre de *Luni* (Carrara, Itàlia). Long. màx.: 61 cm; ampl. màx.: 26 cm; gruix: 16 cm. Long. màx. motiu: 18 cm; ampl.: 5 cm (base) i màx. 8 cm (extrem). Part posterior llisa, amb ressalt producte del serrat del bloc. Època flàvia (69-96 dC).

Fragment de clipeus que presenta com a decoració del cos de l'escut un motiu de llengüetes rectes amb farciment convex interior, separades per puntes de fletxa. Aquesta decoració correspon al segon dels tipus de clipeus de Tarragona (el tercer és semblant a aquest, però amb llengüetes i puntes de fletxa en forma de S). El fragment també ha conservat part de l'emblema, això és, el motiu central de l'escut. En aquest espai s'aprecien flocs de cabell: dos en la part superior i un en la inferior. La disposició d'aquests flocs de cabell permet pensar en una representació de Medusa, personatge mitològic amb cap humà i cabells en forma de cossos de serp. La identificació revesteix un enorme interès, ja que fins ara només coneixíem *clipei* en l'emblema dels quals figurava la imatge de Júpiter Ammó, com observem en la peça següent. No obstant això, del fragment sorprèn l'absència de la filera de perles emprada com a motiu de separació entre l'emblema i el cos de l'escut, present en cadascun dels tres tipus de clipeus. Aquest detall, així com la presència d'una superfície amb incisions verticals entre els flocs, indueix a pensar que la peça potser no està acabada. En qualsevol cas, la curvatura de l'interior de les llengüetes atorga, a l'emblema, uns 65 cm de diàmetre, i, a la placa completa, una amplària d'entre 160 i 170 cm.

1.2.15. Emblema de clipeus decorat amb la imatge de Júpiter Ammó

CAT-00-1584-8. Marbre de *Luni* (Carrara, Itàlia). Alt. màx.: 36 cm; ampl. màx.: 31 cm; gruix màx.: 16 cm. Part posterior llisa, amb ressalt producte del serrat del bloc. En un lateral, pròxim al bigoti, presenta un orifici circular. Època flàvia (69-96 dC).

Fragment d'emblema de clipeus que mostra el costat esquerre del rostre d'un personatge masculí. S'aprecia part del cabell, la cella, el nas, l'ull, part del bigoti i del llavi superior. Com a peculiaritat, el personatge presenta orelles apuntades, i el que és més cridaner és que presenta banyes de moltó. Aquest tret és exclusiu de Júpiter Ammó, divinitat egípcia adoptada per Roma, especialment difosa en l'època de l'emperador August, com testimonien els *clipei* del seu propi fòrum edificat a Roma.

1.2.16. Placa amb canelobre

CAT-00-1584-9. Marbre de *Luni* (Carrara, Itàlia). Alt. màx. 37 cm, ampl. màx. 36 cm. Ampl. faixa 8'5 cm, alt. *Scherenkymation* 6'5 cm, ampl. motiu 7'5 cm, amplària màx. del camp decorat 21 cm. Dors i lateral llisos, faixa realitzada amb cisell dentat. En el lateral dret cap avall, presenta un orifici rectangular per inserir una clavilla metàl·lica. Època flàvia (69-96 dC).

Fragment de placa que presenta un marc integrat per una faixa i un *Scherenkymation* (successió de motius en forma de tisora), i un camp decorat en el qual s'aprecia un motiu vegetal compost per fulles d'acant. En virtut de les reconstruccions publicades fins avui, tal decoració pertany a plaques rectangulars de grans dimensions decorades amb un canelobre, objecte emprat per cremar substàncies aromàtiques en el transcurs de cerimònies religioses. Aquestes plaques alternaven amb els clipeus esmentats, constituint la decoració de l'àtic dels pòrtics de l'àrea sacra.

1.2.17. Placa decorada amb cap de lleó

CAT-00-1584-10. Marbre de *Luni* (Carrara, Itàlia). Alt. màx.: 21 cm; ampl. màx.: 16 cm; gruix màx.: 13 cm; gruix de la placa: 6 cm. Part posterior trencada, vora conservada amb picotejat. Segle I dC.

Fragment de placa que mostra, en alt relleu, un cap de lleó que conserva el costat esquerre de la cara amb el cabell, un ull i part del nas. El motiu és freqüent en la decoració de cornises. En aquests casos, la boca presenta un orifici a través del qual raja l'aigua de pluja recollida per les cobertes dels edificis, és a dir, funciona com una espècie de gàrgola. No obstant això, la peça no presenta cap mena de curvatura, que seria necessària si realment formés part d'una cornisa. És per aquest motiu que no tenim elements de judici per determinar la funcionalitat d'aquesta placa.

1.3. ESCULTURA ►

1.3.1. Dit índex de peu dret

CAT-00-3146-1. Marbre de Tasos (illa situada al nord del mar Egeu, pertanyent a Grècia). Long. màx.: 17 cm; ampl. màx.: 10 cm; gruix: 9 cm; long. ungla: 5 cm; ampl. ungla: 6 cm. Part inferior llisa, amb una lleugera curvatura. Presenta a la dreta un ressalt d'unió amb el dit del cor, així com un petit sortint a l'esquerra, punt de connexió amb el polze. Segle I dC.

Fragment de dit índex, concretament, l'extrem amb l'ungla, d'un peu dret corresponent a una estàtua que anava descalça i que aparentment no recolzava els dits en el sòl. En virtut d'aquestes característiques, cal pensar en una estàtua sedent, l'altura de la qual devia oscil·lar sobre uns 6,5 m (si bé la figura dempeus hauria aconseguit els 9 m). Per la procedència de la peça i les seves dimensions colossals, podria atribuir-se a una estàtua de l'emperador August a la manera de Júpiter entronitzat, del tipus utilitzat a Roma com a imatge de culte del sobirà divinitzat. L'únic inconvenient per a aquesta interpretació és que el dit es va recuperar en els farciments constructius del nou recinte porticat construït en època flàvia. Això voldria dir que en aquest moment l'estàtua devia ser substituïda per una de nova i almenys un fragment de l'antiga devia acabar en les rases de fonamentació del recinte, circumstància molt estranya per a una estàtua consagrada.

1.3.2. Vora de recipient?

CAT-00-1602-1. Marbre de Paros (una de les illes Cíclades, situades en el mar Egeu, pertanyents a Grècia). Long. màx.: 15 cm; ampl. màx.: 8 cm; gruix: 2 cm; alt. llavi: 6 cm; ampl. llavi: 2,5 cm. Època altimperial (segles I-III dC).

Fragment possiblement corresponent a un recipient amb base plana i vora lleugerament convexa.

1.4. EPIGRAFIA ▼

1.4.1. Inscripció

CAT-10-111-18. Marbre de Saint B  at (localitat del sud de França, propera als Pirineus). Alt. m  x.: 11 cm; ampl. m  x.: 10 cm; gruix: 3,5 cm; alt. m  x. de la lletra: 5 cm; ampl. 3 cm. Dors llis.   poca altimperial (segles I-III dC).

Fragment de placa amb una inscripció en la qual únicament s'aprecia part d'una lletra C.

1.5. NUMISM  TICA ▼

1.5.1. Moneda de Constantí II

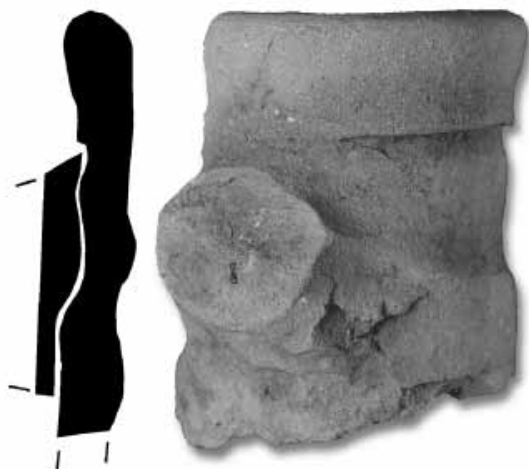
CAT-11-302-02. AE4 de Constantí II. Pes: 1,4 g; diàm.: 15 mm; eixos: 12 h.   poca constantiniana (337-340 dC).

Pe  a monetària que s'inscriu dins de les *sèries urbanes* de la política monetària iniciada per l'emperador Constantí I el Gran. En l'anvers de la moneda s'observa el bust de l'encarnació femenina de la ciutat de Constantinópolis i el nom de la nova capital de l'Imperi romà. Amb aquestes emissions, l'emperador i els seus descendents perseguiren equiparar la ciutat amb Roma i, d'aquesta manera, difondre entre els romans la identificació de Constantinópolis com a segona capital de l'Imperi.

1 ÈPOCA ROMANA I VISIGODA ►

1.6. CERÀMICA ►

1.6.1. Àmfora oriental *Late Roman Amphora 1*

CAT-03-130-87. Fragment de coll. Diàmetre exterior del llavi 8,25 cm. (segona meitat del segle IV-segle VII).

És l'amfora oriental més difosa a l'Antiguitat Tardana i Dominique Pieri suggereix que el mateix Isidor de Sevilla la denominà *seriola* i l'esmentà com a *vas fictile vini* procedent de Siria. Avui sabem que es va fabricar preferentment al sud de Turquia i al nord de Síria, tot i que també coneixem tallers a les illes de Rodes i Xipre. Bàsicament és un contenidor de vi amb una capacitat preferent compresa entre 17-20 litres.

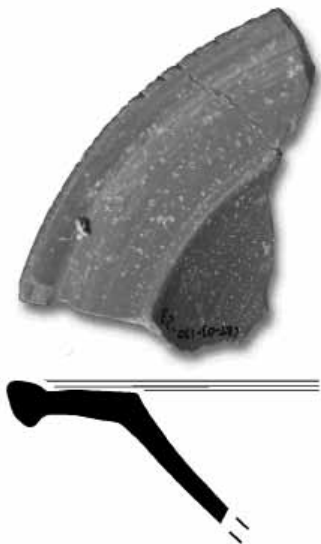
1.6.2. Àmfora oriental *Late Roman Amphora 3*

CAT-03-136-293. Fragment de coll amb diàmetre extern de 4 cm. (finals del segle IV a finals del segle VI).

Petita àmfora oriental d'uns 7 litres de capacitat. Fonamentalment es tracta d'un contenidor de vi amb una àrea productiva extensa donat que s'han proposat tallers de fabricació en diversos indrets del Pròxim Orient.

1.6.3. **Bol de Terra Sigillata Africana C tipus Hayes 73**

CAT-03-130-23. Fragment de vora i paret amb un diàmetre de llavi extern de 20 cm. (segle V).

Petit bol de vora plana produït a l'actual Tunísia.

1.6.4. **Àmfora lusitana Keay 21**

CAT-03-136-290. Fragment de vora amb diàmetre extern de 20 cm. (segles V-VI).

Possible àmfora Lusitana. Àrea productiva indeterminada.

1 ÈPOCA ROMANA I VISIGODA ►

1.6. CERÀMICA ►

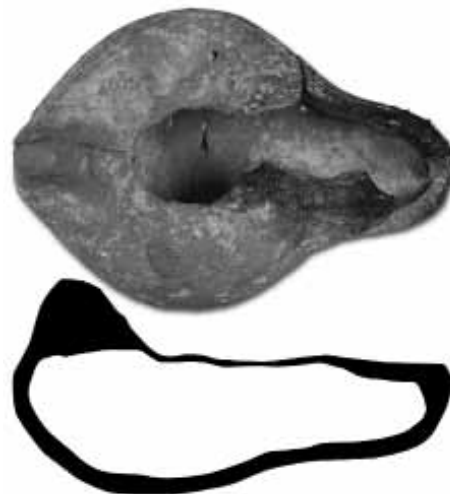
1.6.5. Cassola procedent del mediterrani oriental

CAT-03-136-302. Fragment de vora i de paret. Diàmetre indeterminat i alçada conservada de 5,5 cm. (mitjan segle V- inicis del s. VII).

Ceràmica grollera reduïda. Es documenta en diferents indrets de la conca mediterrània i la seva àrea productiva s'emplaça en torn el mar Egeu i Palestina. Diverses denominacions: Cathma 4/Fulford Cass-35/Reynolds W7.1/Macias Oc/Or/67.

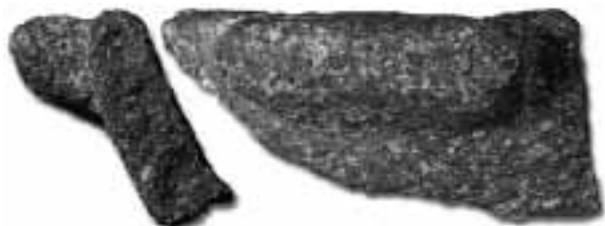
1.6.6. Llàntia nordafricana

CAT-03- 142-369. Long. 11 cm., amp. 8 cm, alt. 3,5 cm. (segles V-VI).

Exemplar molt degradat que ha perdut part del bec i tota la part central del disc. Encara s'aprecien les palmetes decoratives del perímetre del disc i pertany al grup tradicional de llàntia cristiana nord africana. Pot correspondre al tipus Atlante VIII fabricat a l'actual Tunísia central i septentrional.

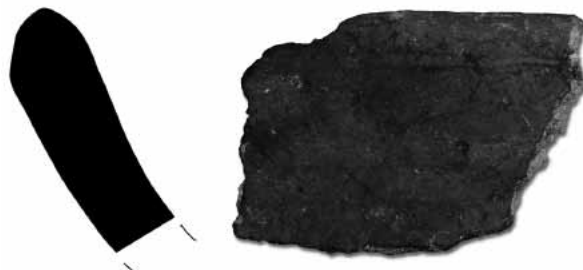
1.6.7. Recipient de *pietra ollare*

CAT-10-14. Fragment de vora de cassola de procedència indeterminada. Alt. 6,8; ampl. 1,41 cm; gruix 2,7 cm. (segles V-VI).

Per *pietra ollaria* coneixem una sèrie de recipients elaborats a partir del buidatge d'un bloc de pedra i que es documenten abundantment durant l'antiguitat tardana, tot i que també són presents en altres períodes. El seu ús és polivalent. Podrien fer-se servir per escalfar o refredar aliments; per modelar altres atuells ceràmics o també com a gressols per a la fabricació de vidres. L'arc de producció d'aquest tipus d'envasos sembla ampli i s'emplaça preferentment en l'àrea alpina, però també en el nord d'Itàlica i en la Gàl·lia, on darrerament s'han documentat exemplars al Rosselló.

1.6.8. Cassola de l'illa de Pantelleria

CAT-03-129-128. Fragment de vora, diàmetre indeterminat. (segles V-VI).

Ceràmica grollera reduïda a torn lent. Fragment de cassola baixa per a la cocció d'aliments, modelada en una petita illa centre mediterrània que constituí, malgrat la seva aparença, una vaixella apreciada per la seva resistència al foc i capacitat de transmissió de la calor.

1 ÈPOCA ROMANA I VISIGODA ▼

1.6. CERÀMICA ▼

1.6.9. Fragment de ceràmica oriental omeia o abbàsida

CAT-10-211-1. Altura 2,8 cm, ample 4,1 cm, gruix 0,7 cm.

La peça més insignificant i la més valorada. Un fragment de ceràmica amb un vidrat plumbífer verd i que, per la seva pasta, s'ha identificat com una ceràmica oriental vidrada d'època omeia o abbàsida (segles VII-IX) que, per exemple, també ha estat identificada a Barcelona i Tortosa durant el segle VIII.

2 ÈPOCA MEDIEVAL ►

2.1. NUMISMÀTICA ►

2.1.1. Òbol d'Alfons I

CAT-11-378-01. Òbol de quatern d'Alfons I. Billó. Pes: 1,3 g; diàm.: 15 mm; eixos: 11 h. Època medieval (1162-1196 dC).

Moneda de la seca de Barcelona amb la meitat del valor respecte del diner. S'emprà en la seva fabricació el billó, un aliatge de plata amb aram, que fou el metall utilitzat per a l'encunyació de la petita moneda a Europa des de l'època postcarolíngia fins a l'edat moderna. La titulació rebuda, *de quatern*, respon a la proporció de quatre parts de plata i vuit de coure que defineixen els valors encunyats pel primer comte de Barcelona.

2.1.2. Diner de Jaume I

CAT-11-313-01. Diner de doblenc de Jaume I. Billó. Pes: 0,9 g; diàm.: 18 mm; eixos: 11 h. Època medieval (1222 dC).

Peça monetària amb valor de diner, el qual era la moneda de billó bàsica de la Catalunya medieval. Aquesta nova moneda fou encunyada per Jaume I i es va anomenar *de doblenc*, perquè fou batuda amb dues parts d'argent i deu de metall no noble. Fabricada a la seca de Barcelona, en l'anvers s'hi dibuixa l'escut dels reis d'Aragó, i és la primera representació heràldica de l'escut de barres a la moneda de Catalunya.

2.1.3. Òbol de Jaume I

CAT-10-118-1. Òbol de tern de Jaume I. Billó. Pes: 0,5 g; diàm.: 14 mm; eixos: 5 h. Època medieval (1258 dC).

Moneda que s'inclou en la reforma monetària que portà a terme el rei Jaume I per tal de solucionar el descontentament davant d'un sistema monetari devaluat pel poc contingut de plata de les monedes anteriors al 1258. El diner i l'òbol de tern es van batre amb una proporció de tres parts de plata i nou de metall no noble. D'aquesta manera la moneda de tern s'establí com a immutable fins al punt que el pacte d'immunitat de la moneda s'inclougué en el jurament de coronació dels reis.

2 ÈPOCA MEDIEVAL ►

2.2. CERÀMICA ►

2.2.1. Alfàbia

CAT-03-51-8. Alfàbia. Ceràmica oxidada. Alt. conservada: 11,6 cm; ampl. conservada: 15,5 cm; gruix 1,6 cm. Època medieval (segles XII-XIII).

Fragment de tenalla guarnida amb decoracions estampillades de bandes paral·leles amb motius vegetals i epigrafia àrab. Aquest tipus de recipient era l'element primordial per a l'emmagatzematge a l'engròs per guardar-hi gra o líquid, i no se'n descarta una funció afegida d'ornament. Aquest tipus de ceràmica, la hispanomusulmana, s'expandí per la península Ibèrica amb la formació dels regnes de taifes.

2.2.2. Escudella

CAT-03-37-7. Escudella. Pisa blanca amb reflex metàl·lic. Alt.: 4,5 cm; diàm. base: 4,9 cm; diàm.: 12,3 cm. Època medieval (segle XV).

Recipient de pisa blanca decorada amb reflex metàl·lic usat per menjar aliments líquids o semilíquids. Aquests tipus de receptacle també es feia servir a la cuina per a l'elaboració dels menjars, com ara batre ous, però, com que era de pisa decorada, cal classificar-lo com a atuell de taula. La decoració de reflex metàl·lic té el vernís poc brillant, fet que recorda les terrisses atribuïdes als obradors de Manises (València).

3 ÈPOCA MODERNA ►

2.3. ORFEBRERIA ▼

2.3.1. Argent esmaltat amb la representació de Crist en Majestat

CAT- 11-302-1. Diàm.: 41 mm. Època medieval (segle XIV).

Durant l'excavació de l'any 2011 efectuada a la Catedral, en els farciments constructius de l'enllosat, reposat a mitjans del segle XX, va aparèixer una placa d'argent on hi ha representada una *Maiestas Domini*. Per les característiques de la peça, parcialment sobredaurada, gravada a la talla dolça i amb l'aplicació d'esmail transparent amb restes de color melat i verd maragda, la Dra. Lourdes Sanjosé (UB), apunta que segurament la placa pertany a l'obra català, atesa l'existència d'un paral·lel amb una placa circular d'esmail d'un calze de la Catedral de Tortosa, tradicionalment relacionat amb Benet XIII, l'anomenat Papa Luna.

3.1. NUMISMÀTICA ▼

3.1.1. Getó

CAT-11-302-01. Getó. Plom. Pes: 1,3 g; diàm.: 13 mm; eixos: 12 h. Època moderna i contemporània (segles XV a XIX).

Peça monetiforme amb un motiu de creu potentada a totes dues cares. Els getons, identificats també com a *ploms*, podien tenir valor monetari, però també es podien emprar com a fitxes de joc i de comptabilitat, entre molts altres usos. A Catalunya, des d'inicis del segle XV hi destacaren els getons eclesiàstics o pellofes, que foren emesos per algunes comunitats religioses per tal de remunerar els eclesiàstics com a premi d'assistència als actes religiosos.

3 ÈPOCA MODERNA ▼

3.2. CERÀMICA ▼

3.2.1. Escudella d'orelletes

CAT-03-37-2. Escudella d'orelletes. Pisa blanca amb reflex metàl·lic. Alt.: 4,8 cm; diàm. base: 4,6 cm; diàm. 12 cm. Època moderna (segles XVI-XVII).

Pisa blanca decorada amb reflex metàl·lic. Aquest tipus d'escudella s'anomena *d'orelles* o *d'orelletes* per portar les dues nanses a la seva vora. La decoració és d'un reflex de coure molt brillant i decorat amb pinzell-pinta, formant retícula i amb motiu en creu en el fons. Aquest tipus de decoracions són pròpies dels tallers productors de Reus i Barcelona.

4 ÈPOCA CONTEMPORÀNIA ►

4.1. CERÀMICA ►

4.1.1. Plat

CAT-03-37-18. Plat. Policroma (groc manganès i blau). Alt.: 3,7 cm; diàm. exterior: 21,3 cm; diàm. interior: 9,4 cm; diàmetre base: 9,8 cm. Època moderna (segle XVIII).

Els plats s'utilitzaven per menjar els aliments sòlids i, probablement, eren d'ús individual. Però també hi havia un ús dels plats com a ornament: l'aparició de forats de suspensió indiquen que sovint es trobaven penjats a les parets de les cuines.

4.1.2. Olla

CAT-03-45-8. Olla. Vidriat intern verd. Alt.: 15,9 cm; diàm. boca: 13,1 cm. Època contemporània (segle XIX).

Recipient de terrissa amb vidratge interior utilitzat per cuinar, encara que també servia per guardar-hi productes. Aquest tipus de peça presenta cos globular, coll recte i nanses.

4.1.3. Greixera

CAT-03-37-37. Greixera. Vidriat marró. Alt.: 6,6 cm; ampl.: 14,2 cm; llarg.: 27 cm. Època contemporània (segle XIX).

Recipient rectangular que servia per rostir la carn. Es caracteritza per ser poc fondo, i per portar nansa i vessador oposat. N'hi havia de diverses mides, depenent del que havia de rostir-se: des d'una peça sencera fins a un guisat greixós.

5.1. Maqueta del Temple de culte imperial de Tàrraco

Maqueta en fusta, resina i morter. Escala 1:100. Lloc i any de fabricació: Tarragona, 2011.

Maqueta del Temple de culte imperial de Tàrraco idealitzat. Es presenta sobre la planimetria en planta de la Catedral de Tarragona en metacrilat. Realitzada per Nando Taló.

5.2. Maqueta de la façana de la Catedral de Tarragona

Maqueta en suro i fusta. Escala 1:100. Lloc i any de fabricació: Jaén, 1954.

Maqueta de la façana de la Catedral amb la recreació del projecte arquitectònic gòtic finalitzat on s'observa, complet, el projecte dels pinacles i el gablet. Realitzada pels germans Senise Colmenero.

DADES SOBRE L'EXPOSICIÓ "PRAESIDIVM, TEMPLVM ET ECCLESIA. LES INTERVENCIIONS ARQUEOLÒGIQUES A LA CATEDRAL DE TARRAGONA"

Textos i direcció► Josep Maria Macias, Andreu Muñoz i Imma Teixell
Fotografia► Joan Farré, Joan Figuerola, Joan Gavaldà, La Vanguardia, Museo dei Fori Imperiali (Comune di Roma), Josep Maria Macias, Andreu Muñoz, Imma Teixell i Quim Vendrell
Equip de realització i muntatge► John López, Josep Maria Macias, Andreu Muñoz, Míriam Ramon i Imma Teixell
Equip de traducció► Luis José Baixauli (castellà), John López (anglès)
Secretaria i relacions públiques► Míriam Ramon
Maquetació► Andrés González
Disseny del logotip de l'exposició► Gerard Juan
Il·lustracions en aquarel·la► Jordi Lluís Rovira
Direcció audiovisual► Josep Maria Macias, Andreu Muñoz, Imma Teixell
Guió audiovisual► Josep Maria Macias, Joan Menchon, Andreu Muñoz, Imma Teixell
Muntatge audiovisual► Santi Grimau
Maqueta del Temple romà► Nando Taló
Organització► Associació Cultural Sant Fructuós, Capítol de la Catedral de Tarragona, Conselleria de Patrimoni Històric de l'Ajuntament de Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Museu Bíblic Tarraconense
Entitats col·laboradores► Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Museu Diocesà de Tarragona, Mitjans de Comunicació Social de l'Arquebisbat de Tarragona

Durada de l'exposició► del 7 al 15 de maig de 2011 (prorrogada fins al 30 de juny de 2011)
Nombre de visitants► 2.750 persones
Cicle de conferències en el marc de l'exposició► **7 de maig**► La construcció del recinte de culte imperial de Tarraco, piedra a piedra. Serena Vinci (ICAC)
9 de maig► El desmuntatge del recinte de culte imperial de Tarraco. Josep M. Macias (ICAC), Andreu Muñoz (Arquebisbat de Tarragona) i Imma Teixell (Ajuntament de Tarragona)
13 de maig► El impacto del culto imperial en las ciudades. Manuel Martín Bueno (Universitat de Saragossa)
Difusió en xarxa► El blog: *A la recerca del Temple d'August*, hostatjat a la revista Sàpiens, ha rebut unes 30.000 visites en el període comprés entre juny de 2010 i desembre de 2011
Activitats especials► visites monitoritzades de centres escolars
Participació en altres activitats► presentació del documental de l'exposició, Praesidivm, Templvm et Ecclesia. Les intervencions arqueològiques a la Catedral de Tarragona, al XI Festival internacional de cinema arqueològic del Bidasoa (FICAB 11) a Irun, el 17 de novembre de 2011
Guardons► Premi Musa 2011 d'exposicions sobre el món antic, de la revista Auriga. També el projecte divulgatiu ha gaudit del finançament d'actuacions en l'àmbit de la divulgació científica (ACDC) de l'any 2011 concedit per la Secretaria d'Universitats i Recerca del Departament d'Economia i Coneixement de la Generalitat de Catalunya.

Agraïments►

Arquebisbat de Tarragona
Museu d'Història de Tarragona
Magatzem J. Galià Romaní
Joan Alonso
Miquel Barbarà
Pilar Domènech
Baltasar Ferré
Joan Figuerola
Jordi Folch
Josefina Folch
Joan Gavaldà
Dolors Iglesias
Lluís Iglesias
Ana Jordi
Rosa Mas
Joan Menchon
Antonio Peña
Isabel Rodà
Rosa Rossell
Jordi Lluís Rovira

Francesc Tarrats
Lucrezia Ungaro
Quim Vendrell
Inés Virgili

Servei de monitoratge i seguretat►

Montse Amigó
Luis José Baixauli
Rosita Bigorra
Carme Borràs
Jordi Borràs
Josep Borràs
Flor Casado
Ramon Castán
Maite Castillo
Pedro Coletó
Teresa Duch
Julia Erro
Carmen Fernández

Susana Fernández
Josefina Folch
Joaquim Galià
Núria Galofré
Marcel·la Gandia
José Luis Ibáñez
Dolors Iglesias
Ana Jordi
Puri Luengo
Carmen Marco
Maria Martí
Àngels Mas
Montse Mas
Rosa Mas
Maria Massana
Lluís M. Moncunill
Andreu Muñoz Virgili
Pau Muñoz
Elena Mur
Bernabé Mur
Rosalía Noci
Pedro Nonell

Pilar Ortiz
Elisa Pérez
Rosa Pérez
M. Teresa Porta
Xavier Rius
M. Lluïsa Rovira
Aurora Ruiz
Teresa Salort
Joan Segura
Carmen Sendino
Blanca Serres
Carme Torné
Josefina Val
José Vargas
Javier Varona
Pablo Varona
Isabel Viña

RECOPILACIÓ BIBLIOGRÀFICA DEL PROJECTE D'INTERVENCIIONS ARQUEOLÒGIQUES A LA CATEDRAL DE TARRAGONA (2000-2011)

BIBLIOGRAFIA DEL PROJECTE

On-line: blogs.sapiens.cat/Recercatempleaugust/

ÁLVAREZ, A., MACIAS J. M., MENCHON, J. J., MUÑOZ, A., PITARCH, A., TEIXELL, I. en premsa: "El uso del mármol en el recinto de culto imperial de Tarraco (provincia Hispania Citerior)", *IX Congrés Internacional ASMOSIA* (Association for the Study of Marbles and other Stones in Antiquity), Tarragona 2009.

BOSCH, F., MACIAS, J. M., MENCHON, J. J., MUÑOZ, A., TEIXELL, I. 2005: "La transformació urbanística de l'acròpolis de *Tarracona*", VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (València 2003), Barcelona, 167-174.

CASAS, A., COSENTINO, L., DÍAZ, Y., FIANDACA, G., GARCÍA, E., HIMI, M., LAFUENTE, M., MARTORANA, R., MACIAS, J. M., MENCHON, J., MUÑOZ, A., SALA, R., TEIXELL, I. 2008: "A la recerca del temple d'August a Tarragona: una experiència entre arqueologia i geofísica", *COTA ZERO. Revista d'Arqueologia i Ciència* 23, Vic, 9-12.

> 2009: "Integrated archaeological and geophysical survey for searching the roman temple of Augustus in Terragona, Spain.", DDAA, *Scienza e Patrimonio Culturale nel Mediterraneo. Diagnostica e conservazione. Esperienze e proposte per una carta de rischio. Atti del convegno Atti del convegno internazionale di studi La materia e i segni della storia* (Palermo 2007), Roma, 277-283.

CASAS, A., COSENTINO, P. L., GARCÍA, E., HIMI, M., MACIAS, J. M., MARTORANA, R., MUÑOZ, A., TEIXELL, I., SALA, A. en premsa: "Archaeological excavation confirms the geophysical anomalies recorded at the Cathedral of Tarragona: comparative study", a *Near Surface 2011* (European Association of Geoscientist & Engineers), Leicester 2011.

FIGUEROLA, J., GAVALDÀ, J., MENCHON, J., TEIXELL, I., MUÑOZ, A., MACIAS, J. M. 2002: "La catedral de Tarragona: obres de restauració i treball arqueològic", *Vllè Col·loqui Conservar i restaurar: arqueologia i arquitectura. Amics del Romànic. Lambard. Estudis d'art medieval XIV*, Barcelona, 75-107.

MACIAS, J. M., MENCHON, J. J., MUÑOZ, A., TEIXELL, I. 2003: "Excavaciones arqueológicas en la Catedral de Tarragona", *Seminario Arqueología de la Arquitectura. Definición disciplinar y nuevas perspectivas, Arqueología de la Arquitectura* 2, Gasteiz, 167-175.

> 2006a: "Intervencions arqueològiques a la catedral de Tarragona: treballs del Pla Director (2000-2003)", *Tribuna d'Arqueologia 2003-2004*, Barcelona, 221-246.

> 2006b: "Cinc anys d'excavacions arqueològiques a la Catedral de Tarragona. Treballs del Pla Director (2000-2005)", *Setmana Santa 2006*, Tarragona, 76-79.

> 2007a: "Excavaciones en la Catedral de Tarragona y su entorno: avances y retrocesos en la investigación sobre el culto Imperial", NOGALES, T., GONZÁLEZ, J. (eds.), *Culto Imperial: política y poder*, actas del Congreso Internacional (Mérida 2006), L'Erma di Bretschneider, Roma, 765-787.

> 2007b: "L'Arqueologia de la Catedral de Tarragona. La memòria de les pedres", DD. AA., *La Catedral de Tarragona. In Sede, 10 anys del Pla Director de Restauració*, Tarragona, 151-213.

> 2008a: "De seu del Concili Provincial a Seu Metropolitana. Treballs arqueològics a la Catedral de Tarragona (2000-2003)", *Arqueologia Medieval* 03, Barcelona, 8-29.

> 2008b: "Contextos cerámicos derivados de la transformación cristiana de la acrópolis de Tarragona (s. V-VI dC)", *L'Escala-SFECAG 2008*, Saint-Paul-Trois-Châteaux, 287-293.

> 2008c: "Arqueologia de la Catedral de Tarragona", *ARS SACRA* 44, Tarragona, 42-48.

> 2011: "La construcción del recinto superior de culto". *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana*, *Butlletí Arqueològic* 32, 423-479.

> "La acrópolis de Tàrraco y la implantación urbana del culto imperial en la capital de la Hispania Citerior", *XVII Congreso Internacional de Arqueología Clásica*, Proceedings of the 17th International Congress of Classical Archaeology, Rome 22-26 sept. 2008, Bollettino di Archeologia on line I 2010/ Volume speciale A / A8 / 4.

MACIAS, J. M., MUÑOZ, A., TEIXELL, I. 2011: "Simultaneant l'excavació i la difusió: l'experiència de la Catedral de Tarrana", *Auriga* 60, 25-27, Barcelona.

> en premsa: "Excavacions a la nau central de la catedral (recinte de culte del Fòrum Provincial)", a *TARRACO 2011. Jornades d'Arqueologia sobre intervencions a la ciutat romana i el seu territori*, Tarragona 2011.

> en premsa: "Arqueologia a la nau central de la Catedral de Tarragona", *Tribuna d'Arqueologia 2010-2011*.

MACIAS, J. M., MUÑOZ, A., TEIXELL, I., MENCHON, J. J. 2011: "Nuevos elementos escultóricos del recinto de culto del Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris (Tarraco, Hispania Citerior)", NOGALES, T., RODÀ, I. (eds.), *Roma y las provincias: modelo y difusión (Hispania Antigua, Serie Arqueológica, 3)*, XI Coloquio Internacional de Arte Romano Provincial (Mérida 2009), Roma, 877-886.

MENCHON, J., TEIXELL, I., MUÑOZ, A., MACIAS, J. M. 2003: "Excavacions arqueològiques a la Catedral de Tarragona (2000-2002)", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya (2002)*, Sant Cugat del Vallès, 121-128.

1. La documentació (s.XIX)

2. La proposta i el conveni (2006)

3. Les prospeccions geofísiques (2007)

4. Les excavacions (2010)

5. La troballa de materials

6. El registre dels materials

7. La troballa d'estructures

8. El registre de les estructures

9. Les proves geotècniques

10. La recollida de mostres orgàniques

11. El laboratori

12. Els resultats

13. La divulgació

14. La museïtzació (2011)

LA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA PAS A PAS

IMATGES EXPOSICIÓ

**TRADUCCIÓN
TRANSLATE**

PRAESIDIVM, TEMPLVM ET ECCLESIA

*Las intervenciones arqueológicas
en la catedral de Tarragona*

2010 - 2011

-Memoria de una exposición temporal-

PRESENTACIÓN

La acrópolis de Tarragona fue ocupada, desde el siglo III a.C., por los romanos, que instalaron un campamento militar para dirigir las operaciones contra los cartagineses en el marco de la II Guerra Púnica. A partir del siglo I d.C. la zona, una vez desmilitarizada, fue transformada en área sagrada para albergar el Templo de culto imperial. Este recinto sagrado perduró en uso hasta el siglo V, momento en que se inició el desmantelamiento a causa de la implantación definitiva del cristianismo. Ya en época visigótica el espacio se cristianiza y se edificó una basílica, posiblemente relacionada con el episcopio de la ciudad. La incursión arábiga, de inicios del siglo VIII, provocó un período de abandono de la ciudad que duró cerca de cuatro siglos. A inicios del siglo XII, la restauración cristiana de la ciudad permitió construir, en este lugar, la sede catedralicia primada y metropolitana que ha llegado hasta nosotros.

En el marco de las XIV jornadas de reconstrucción histórica *Tarraco Viva*, la Asociación Cultural “Sant Fructuós”, el Capítulo de la catedral de Tarragona, la Consejería de Patrimonio Histórico del Ayuntamiento de Tarragona, el Instituto Catalán de Arqueología Clásica y el Museo Bíblico Tarraconense (Arzobispado de Tarragona), organizaron, del 7 al 15 de mayo de 2011, en la sala de exposiciones temporales del Museo Bíblico Tarraconense, la exposición *Praesidivm, Templvm et Ecclesia. Las intervenciones arqueológicas en la catedral de Tarragona*. El objetivo de la exposición era acercar a la sociedad al proceso de evolución histórica del espacio de la Catedral, mostrando los resultados y los materiales más significativos de las últimas intervenciones arqueológicas en la catedral de Tarragona, y haciendo especial incidencia en difundir el legado clásico romano y cristiano que permite dar a conocer, aunque todavía en fase de estudio, las evidencias arqueológicas documentadas durante las intervenciones llevadas a cabo en la Catedral desde el año 2000.

Este libro ha sido producido gracias a una ayuda concedida por el Secretariado de Universidades e Investigación del Departamento de Economía y Conocimiento de la *Generalitat de Catalunya*, con el objetivo de potenciar actuaciones en el ámbito de la divulgación científica (ACDC). Agradecemos, pues, a este organismo público la posibilidad que nos otorga de poder continuar transfiriendo a la sociedad los conocimientos científicos y valores patrimoniales, esta vez, en forma de publicación.

Los autores
Tarragona, diciembre de 2011

AGRADECIMIENTOS A LAS PERSONAS QUE HAN HECHO POSIBLE EL PROYECTO DE LAS EXCAVACIONES ARQUEOLÓGICAS EN LA NAVE CENTRAL DE LA CATEDRAL DE TARRAGONA (2010-2011)

Este proyecto de investigación ha sido dirigido por los arqueólogos Josep Maria Macias, Andreu Muñoz e Imma Teixell. En las prospecciones geofísicas han intervenido el profesor Albert Casas y su equipo de la Universidad de Barcelona, el profesor Pietro Consentino y su equipo de la Universidad de Palermo, y el Sr. Roger Sala y su equipo de la empresa “Sot Prospecció Arqueològica”. Las prospecciones geotécnicas fueron realizadas gracias a la colaboración de los Sres. Adolf Quetcuti y Pablo Fernández de Caleyá, del Colegio Oficial de Aparejadores, Arquitectos Técnicos e Ingenieros de Edificación de Tarragona; del Sr. Lluís Comes, del Centro de Investigación Tecnológica y Ensayo de Materiales, S.A., y de las geólogas Glòria Salvat y Elena Espluga. También se recibió el soporte logístico de la Unidad de Documentación Gráfica en las personas de Josep Maria Puche, Paloma Aliende e Iñaki Martín, y de la Unidad de Estudios Arqueométricos del Instituto Catalán de Arqueología Clásica, con la ayuda especial del profesor Aureli Álvarez y la Dra. Anna Gutiérrez, de la antracóloga Itxaso Euba y del arqueólogo Joan E. García Biosca. El proyecto también ha contado con la ayuda y asesoramiento de la profesora Isabel Rodà, del profesor Geza Alföldy y del profesor Theodor Hauschild. En los aspectos de soporte de tareas de secretaría, relaciones públicas y medios de comunicación, el proyecto recibió el apoyo del Sr. Jordi Peiret, la Sra. Gemma Fortea y la Sra. Esther Esquinas, del ICAC, y de la Sra.

Miriam Ramon y el Sr. John López, del Museo Bíblico Tarraconense, y del Sr. Dídac Bertran del Arzobispado de Tarragona.

En materia de divulgación, la revista *Sàpiens*, a través de la Sra. Roser Calvet, posibilitó la creación de un blog digital para transferir diariamente las tareas y los resultados de las intervenciones arqueológicas a la sociedad. El proyecto también se ha retroalimentado de las intervenciones arqueológicas que desde el año 2000 se han practicado en diferentes puntos de la Catedral y en las que han intervenido otros arqueólogos, a los cuales agradecemos sus aportaciones: primeramente, al Sr. Joan Menchon, y también al Dr. Francesc Bosch, la Sra. Pilar Bravo y la Sra. Montserrat García. También a los arquitectos Joan Figuerola, Joan Alonso y Joan Gavalda y al arquitecto técnico Pere Joaquim Villar. Agradecemos también la ayuda en los campos de la fotografía y filmación del Sr. Manel Granell, Sr. Santi Grimau y Sr. Quim Vendrell. Finalmente, un nutrido grupo de doctorandos, estudiantes de máster de arqueología clásica y de bachillerato han colaborado en estas intervenciones y les damos las gracias: Mía Alsina, Inés Griselda Blanch, Marta Casanova, Judit Ciurana, Núria Curull, Pablo Domínguez, Gisela Forné, Javier Jiménez, Aida Marín, Rocío Martín, Ana de Mesa, Andreu Muñoz Virgili, Aurora Muriente, Marina Orts, Gisela Pallejà, Arnau Perich, Núria Plana, Joana Pinyol, Judit Ralda, Francesc Rodríguez, Patricia Terrado, Cristian Teruel, Pablo Varona, Maria Mercè Verge y Serena Vinci. Gracias también a Nina y Dolça Macias por su ilusión puesta.

Agradecemos finalmente a todas las instituciones que han hecho posible el proyecto y en especial a Mons. Jaume Pujol Balcells, arzobispo metropolitano de Tarragona y primado, las consejeras de Patrimonio Histórico del Ayuntamiento de Tarragona Sra. Rosa M. Rossell Rigau y Carme Crespo Blázquez, la directora del Instituto Catalán de Arqueología Clásica Dra. Isabel Rodà de Llanza, los decanos del Capítulo de la catedral de Tarragona Mn. Francesc Gallart Magarolas y Mons. Miquel Barbarà Anglés.

1. LOS RESTOS DEL TEMPLO DE CULTO IMPERIAL ENCONTRADOS EN EL SUBSUELO DE LA CATEDRAL

La creencia que bajo la nave central de la actual catedral de Tarragona se encontraban los restos del Templo de Augusto llevó a la realización de un amplio proyecto de investigación para localizarlo. Así, en el año 2007, se inició una intensa campaña de prospección geofísica que permitió documentar un significativo conjunto de anomalías geofísicas. Las técnicas que se utilizaron fueron tres: tomografía de resistividad eléctrica (ERT), cartografía de conductividad (EM) y radar de subsuelo (GPR).

Las secuencias de imagen que se obtuvieron, más los datos historiográficos y arqueológicos, permitieron a los arqueólogos deducir que, bajo el pavimento de la Catedral, se podían encontrar los restos de una gran construcción romana, posiblemente el Templo de culto imperial erigido al emperador Augusto.

El historiador Tácito, en sus *Anales*, menciona que, en el año 15 d.C., una representación de tarraconenses pidió al emperador autorización para levantar un templo de culto a su antecesor Augusto. El emperador Augusto había muerto un año antes y fue quien otorgó a Tarraco la capitalidad de la *Provincia Hispania Citerior*, la más grande del Imperio romano, y quien instauró la teocracia como nuevo régimen político. Permaneció dos veces en la ciudad y promovió importantes reformas urbanas. El Templo de Tarragona podía haber sido el primero que se le dedicó fuera de Roma. Así nos lo indican las fuentes clásicas. Poco después, en la misma época de Tiberio, la ciudad acuñó monedas con la representación de este templo con ocho columnas de fachada (octástilo). Mientras que en unas emisiones la representación del Templo se levanta sobre un estilóbato o plataforma escalonada, en otras se levanta sobre una plataforma elevada o pódium.

Dos campañas arqueológicas realizadas entre el año 2010 y el año 2011 han confirmado los resultados de las prospecciones geofísicas. Los arqueólogos constataron la conservación de la losa de cimentación de un templo, en el eje axial de la gran plaza romana, en el eje de simetría de la Catedral medieval.

Esta losa de cimentación, realizada a base de capas de *opus caementicium* y capas de piedra irregular unidas con mortero de cal, es de planta rectangular y no se han podido determinar las dimensiones con precisión, aunque parece que podrían tener unas medidas aproximadas

de unos 27x47 m y una profundidad de 2,30 m. Este núcleo descansa en un estrato compacto de arcillas y éste, a la vez, sobre la misma roca. El núcleo debía conformar la parte inferior de la cimentación del Templo. Encima de esta enorme losa, que reparte el peso y las cargas del edificio sobre toda la superficie de soporte, seguramente estaba cubierta por una segunda estructura de cimentación a base de sillares regulares, expoliados en época tardorromana. Sobre esta última base se asentaría el pódium del Templo.

Las medidas aproximadas que da el Templo de Tarragona encajan con las modulaciones de templos octástilos, de ocho columnas de fachada. En el caso de Hispania, aunque de cronología posterior, podríamos citar el ejemplo del templo dedicado a Trajano en Itálica (Santiponce, Sevilla) que es octástilo y que mide 49 m de longitud por 29 m de ancho.

Dado que esta gran estructura queda rodeada por una gran plaza porticada que imita el Fórum de Augusto en Roma, el hallazgo se ha de identificar necesariamente con el Templo de culto imperial de la *Provincia de la Hispania Citerior*, con toda probabilidad el erigido al emperador Augusto, el mismo que menciona el historiador Tácito.

Este templo situaba su fachada a partir de la mitad de la segunda navada de la Catedral medieval y, de acuerdo con las intervenciones arqueológicas y las pruebas geofísicas, el final de la estructura debe encontrarse cerca de los pilares septentrionales que soportan la estructura del cimborrio de la Catedral medieval, cerca de la actual mesa del altar. La anchura ocupa toda la nave central y parte de las naves laterales.

No se puede verificar de manera absoluta que el templo encontrado sea el dedicado al emperador Augusto, pero toda una serie de evidencias llevan a considerar el hecho desde una alta probabilidad. Ya se ha comentado que sus proporciones y las modulaciones de los elementos arquitectónicos asociadas al edificio permiten restituir un templo octástilo. También se encuentra rodeado por una plaza porticada que imita el programa arquitectónico del Fórum de Augusto de Roma. En el decurso de la excavación se han encontrado elementos de escultura arquitectónica de diferentes tipos de mármol, como el de Luni-Carrara (Italia) o el *Giallo antico* (Túnez). Dos de estos elementos decorados son de mármol del Proconeso (Turquía) y algunos fragmentos más que no están decorados. Todos estos ejemplares han sido encontrados en el

subsuelo de la nave central de la Catedral. Sabemos que el emperador Adriano permaneció en Tarraco durante el invierno de los años 122-123 d.C. y que sufragó la restauración del Templo de Augusto, pero desconocemos el alcance de esta obra. Se han relacionado con este hecho dos capiteles corintios de mármol del Proconeso conocidos de antiguo que se conservan en el Museo Nacional Arqueológico de Tarragona. Los elementos de mármol proconesio encontrados *in situ* en la nave central de la Catedral son una de las evidencias que hacen pensar que el templo localizado corresponde al de Augusto, reformado por el emperador Adriano.

La gran cantidad de pedestales con inscripciones dedicadas al cuerpo del *flaminatus* provincial también han sido encontrados en el área de la Catedral y en sus proximidades. Los *flamines* perpetuaban su memoria a través de estos elementos y, consecuentemente, la plaza del recinto de culto debía estar llena. Es por eso que, en la actualidad, nos han llegado numerosas muestras.

Finalmente, el recinto de culto forma parte de un proyecto arquitectónico más amplio (Fórum y Circo) que se articula siguiendo el modelo de la casa-santuario de Augusto en Roma. Podemos ver las correspondencias: Templo de culto imperial, plaza del Fórum Provincial y Circo, en Tarraco = Templo de Apolo Palatino, *Area Apollinis* y Circo Máximo, en Roma.

Toda la suma de estos elementos, más los ejemplos paralelos que disponemos en el mundo romano, inducen a pensar que el templo encontrado es el que Tarraco erigió a su emperador y benefactor, Caesar Augusto.

IMÁGENES 1 / PÁG 13-14

- 1► Restitución del Templo de culto imperial sobre la fachada de la actual catedral de Tarragona, publicada en *La vanguardia*, según Josep Maria Macias, Andreu Muñoz e Imma Teixell. Dibujo: Alan Jürgens.
- 2► Vista del sector de las excavaciones en la nave central de la Catedral en el año 2010 (Quim Vendrell).
- 3► Resultados de los trabajos geofísicos en la catedral de Tarragona. Los colores cálidos indican la presencia de estructuras arquitectónicas en el subsuelo (Albert Casas y Pietro Consentino).
- 4► Croquis donde se representa la base inferior de la cimentación del Templo encontrada (A y B) y su correspondencia con el edificio

(Macias, Muñoz y Teixell). Dibujo: Judit Ciurana.

- 5► Vista del sector de las excavaciones en la nave central de la Catedral en el año 2011 (Manel Granell).

2. EL TEMPLO DE CULTO IMPERIAL EN TARRACO

Los romanos construyeron templos para venerar a sus emperadores divinizados. Las ceremonias eran complejas y las plazas de estos templos fueron el escenario focal para desarrollar la liturgia sacrificial. De este culto se encargaba un cuerpo sacerdotal específico denominado *flaminatus*, formado por los *flamines* y las *flaminicae*, tanto en el ámbito municipal como en el provincial.

El gran Templo de culto imperial de Tarraco estaba delimitado por una gran plaza enlosada de dos hectáreas de superficie, rodeada por un porticado de unos 11 m de ancho y unos 10 m de alto. El porticado se apoyaba en un muro perimetral formado por hileras de grandes sillares de piedra del Médol, y descansaba sobre un sólido embasamiento de cimentación dispuesto sobre la roca. A lo largo del muro se abrían ventanas a un ritmo regular, cada 7,40 m. La parte interna del muro se revistió con placados de mármol de Luni-Carrara.

En el porticado se abrían un conjunto de exedras o estancias de uso incierto. Una gran sala axial de unos 30 m de ancho sobresalía en el eje de la cabecera del porticado. Algunos investigadores la han identificado, hipotéticamente, con los restos de un templo de carácter provincial, pero también puede responder a un espacio de reuniones de los representantes de los *conventus*. Los *conventus* eran las demarcaciones territoriales integradas en la *Provincia*. De la *Provincia Hispania Citerior* formaban parte los *conventus* de Lugo, Braga, Astorga, Clunia, Zaragoza, Cartagena y la misma Tarragona, capital de todos ellos. La edificación podría estar inspirada en el modelo del *Forum Pacis* de Roma. El edificio debía tener el valor de una gran aula cultural presidida por la gran estatua del emperador, situado al final del eje de los grandes recintos del Fórum Provincial, proyectados en época flavia, como punto culminante para las ceremonias.

IMÁGENES 2 / PÁG 15 ►

- 6► Maqueta idealizada del Templo de culto imperial de Tarraco, de acuerdo con los resultados de la campaña de 2010. La intervención del año 2011 demostró que el Templo presenta una mayor longitud.

3. EL TEMPLO DE MARS ULTOR EN ROMA

La construcción del Fórum de Augusto se inició, probablemente, a partir del año 17 a.C. El Templo estaba dedicado a *Mars Ultor* (Marte Vengador) y fue inaugurado en el año 2 a.C. La advocación viene dada por el voto que hizo Augusto de vengar el asesinato de Julio César. Tenía ocho columnas de fachada de 18 metros de alto y de estilo corintio. En el pódium se ubicaba el altar, flanqueado por dos fuentes purificadoras. En el interior del Templo, una larga celda conducía a un gran ábside presidido por las estatuas de culto de Marte y, posiblemente, la de Venus y la del *Divus Iulius* (el divino Julio César).

A los dos lados del Templo se encontraban los arcos triunfales de Druso y Germánico. El Templo estaba en el interior del Fórum de Augusto, plaza flanqueada en sus laterales por unos grandes porticados. El ático de estos pórticos estaba decorado por una secuencia de cariátides que separaban *clipeus* o escudos redondos con las representaciones de Júpiter-Amón y otras atribuciones.

En el centro de la plaza se debía encontrar la cuadriga de bronce de Augusto y en los extremos se abrían cuatro grandes exedras. La exedra del lado norte contenía un hemiciclo con funciones tribunalcias. Cerca de esta gran exedra y encajada en un ángulo, al fondo del pórtico occidental, se abría la gran aula del coloso que albergaba una estatua de unos 11 metros de alto con la representación del *genius Augusti*, según el arqueólogo La Rocca, o del Divino Julio según Spannagel. Esta estancia debía actuar como un espacio de culto a la divinidad imperial.

IMÁGENES 3 / PÁG 15 ►

7► Idealización del Templo de *Mars Ultor* y el Fórum de Augusto en Roma (Musei in Comune, Mercati di Traiano, Musei dei Fori Imperiali, Comune di Roma).

4. LA CATEDRAL EN LA ÉPOCA TARDORROMANA Y VISIGÓTICA

En el año 313 d.C. el emperador Constantino promulgó un edicto de tolerancia en favor del cristianismo. En el año 380 el emperador Teodosio oficializó el cristianismo como religión del Estado romano. A partir de este momento, todo un conjunto de edictos fueron destinados a derribar templos y espacios de culto pagano, y se favoreció la construcción de iglesias y otros espacios de culto y representación cristiana. Todo parece apuntar que, inicialmente, el área sagrada y su templo se respetaron, pero, hacia mediados del siglo V, las antiguas construcciones imperiales del recinto de culto fueron desmontadas en parte y sus materiales constructivos se reciclaron en los nuevos edificios.

En el siglo VI, el antiguo espacio de culto imperial se cristianiza y, posiblemente, acogió la sede episcopal de la Iglesia metropolitana de Tarragona, que hasta entonces estaba en otro lugar, hoy desconocido. De esta manera, la Catedral visigótica se podría haber ubicado en el espacio de la gran sala axial romana, en el extremo nororiental de la gran plaza, o aprovechando una de las exedras del porticado, en su sector nororiental.

A su alrededor se debían construir dependencias asociadas, como el episcopio, el baptisterio y otros edificios religiosos y civiles. Las muestras arqueológicas de esta transformación se pueden ver en los muros conservados en el Colegio de Arquitectos, en la cisterna encontrada en la Casa de los Canónigos o en los enterramientos visigóticos del claustro. También sobre los restos de la cimentación del Templo de culto imperial, bajo la nave central de la Catedral, ha sido localizado un recio muro de época visigótica, y diferentes estratos de tierra compactada de este período cubren la cimentación del Templo romano. No se ha constatado ninguna evidencia estructural arquitectónica o arqueológica que permita pensar que en este espacio se construyó la Catedral visigótica.

IMÁGENES 4 / PÁG 16 ►

8► Cisterna de época tardorromana o visigótica, en las dependencias de la Casa de los Canónigos (Quim Vendrell).

9► Muro visigótico aparecido en las excavaciones de la nave central de la Catedral.

5. EL ESPACIO DE LA CATEDRAL EN LA ÉPOCA ISLÁMICA

La invasión arabeberber del año 713 comportó el abandono de la sede episcopal hasta el año 1091, cuando se restauró en la mitra del obispo de Vic, Berenguer Seniofred de Lluçà. Las fuentes historiográficas, tanto cristianas como islámicas, y la arqueología dejan entrever que el espacio de la Catedral quedó, durante cuatro siglos, abandonado y en estado de ruina. Las intervenciones arqueológicas sólo han proporcionado un fragmento rodado de cerámica islámica de época omeya. En este tiempo debían ser visibles gran parte de las imponentes estructuras romanas del área sacra y los vestigios de las estructuras eclesiales visigodas.

IMÁGENES 5 / PÁG 17 ►

10► Arco árabe, probablemente procedente de Córdoba (Joan Farré, Museo Diocesano de Tarragona).

6. LA CATEDRAL EN LA ÉPOCA MEDIEVAL

Después que los ejércitos cristianos conquistaran Siurana, en el año 1154, Anastasio IV firmó una bula en la cual se establecieron las parroquias de la archidiócesis, y el arzobispo Bernat Tort instituyó la canónica de la Catedral siguiendo el modelo de San Rufo de Avignon. La canónica se dotó como un monasterio en forma de fortaleza, con bodegas, graneros, dormitorio, cocina y sala capitular. Nació así el nuevo conjunto catedralicio y se articuló alrededor de un espacio central, el claustro, que reutilizó el ángulo noroeste del muro de la plaza romana y que se fue agrandando y embelleciendo con el paso de los siglos. En el decurso de las intervenciones arqueológicas, llevadas a cabo desde el año 2000, se han podido documentar, en el ángulo norte del claustro, dos grandes salas formadas por arcos diafragmáticos que formaron parte de las dependencias de la canónica agustiniana, la comunidad de canónigos que velaban por la Catedral. Estos arcos se apoyan sobre el muro perimetral romano del *témenos* (plaza del área sacra).

La construcción de la Catedral actual empezó por el ábside. En el testamento del arzobispo Hug de Cervelló, datado el 17 de abril de 1171, consta que legó 500 sueldos “*ad opus ecclesiae incipiendum et*

ad officinas conicae faciendas, in eodem opere, sicuti tunc ordinaverat, expenderetur”. Según esta referencia deducimos que la obra de la Catedral ya estaba a punto de iniciarse. En el año 1184, el ábside estaba totalmente acabado. Las excavaciones arqueológicas realizadas en la catedral de Tarragona durante el año 2011, han permitido excavar parte de la cimentación del ábside central y han aportado restos cerámicos que coinciden con la documentación escrita.

Las intervenciones arqueológicas, también constatan que los constructores medievales utilizaron la plataforma de cimentación romana para asentar los pilares de la nave central y construir el pavimento del templo catedralicio. De esta manera, se han podido documentar niveles de tierras muy compactadas que actúan como niveles de circulación de los operarios que intervienen en la construcción de la Catedral medieval, y también como niveles de regularización para soportar el enlosado del pavimento de la Catedral. Estos niveles se han podido datar gracias a la aparición de diferentes monedas medievales. Entre estas monedas, hay una correspondiente a un óbolo del rey Alfonso I de la ceca de Barcelona (1162-1196). Justamente este rey legó a la Catedral, por disposición testamentaria, 300 sueldos anuales a las obras de la Seo hasta que estuviera acabada. La otra moneda corresponde a un dinero de doblenca del rey Jaume I de la ceca de Barcelona (1222-1246). También en estos niveles ha aparecido un fragmento de lámpara de importación andalusí datada entre el siglo XII y XIII que conserva íntegra su mecha metálica.

De la fase de la construcción de la Catedral medieval también se han documentado diferentes cimentaciones de muros, siempre alienadas en paralelo entre ellas y en disposición transversal en el eje longitudinal de la Catedral. Pueden ser interpretadas como cimentaciones de muros de cierre provisional de fachada, ejecutadas a medida que la obra avanzaba. También se ha documentado un muro que podría actuar como zapata de los pilares que sustentan el cimborrio. Además, con la fase medieval, se identifican una serie de orificios circulares alienados, de unos 20 cm de diámetro, próximos a la zapata medieval, que podrían haber sido realizados para sostener la estructura de andamios para la construcción de la Catedral. Estos orificios aparecen sobre un nivel de circulación constructivo (pavimento de obras) y traspasan los niveles tardoantiguos para apoyarse en la plataforma romana.

La falta de evidencias estructurales y estratigráficas de una posible

urbanización del sector antes del siglo XIII en toda la extensión de la nave central, da a entender que la planta de la Catedral es el resultado de una planificación unitaria desde el comienzo.

La iglesia restaurada de Tarragona fue consciente que sus orígenes y su dignidad primada y metropolitana estaban vinculados a su pasado romano. Un sarcófago paleocristiano engastado en la fachada de la Catedral es toda una evocación de esta herencia.

IMÁGENES 6 / PÁG 18-19 ►

11► El área de la Catedral en el s. XIV (maqueta del Museo de Historia de Tarragona) (Macias, Muñoz y Teixell).

12► Arco diafragmático medieval de la canónica agustiniana apoyado sobre el muro del recinto de culto (Quim Vendrell).

13► Muro medieval del s. XIII aparecido en las excavaciones de la nave central de la Catedral.

14► El sector de la excavación del ábside de la Catedral en la campaña del año 2011 (Manel Granell).

7. LA CATEDRAL EN LA ÉPOCA MODERNA Y EN LA ACTUALIDAD

La catedral de Tarragona es la Iglesia Madre de todas las iglesias de la archidiócesis de Tarragona. En la Catedral se sitúa la cátedra del arzobispo. El actual templo catedralicio es el complejo resultado de todas las aportaciones arquitectónicas que, a través de los siglos y de los diferentes estilos artísticos, han ido configurando su perfil. Iniciada a mediados del siglo XII, su cuerpo fundamental (naves y claustro), constituye un magnífico ejemplo de transición del románico al gótico. La Catedral fue consagrada en el año 1331 y ampliada por bellas capillas góticas, renacentistas y barrocas. A finales del siglo XIX se añadieron al claustro las dependencias de la actual Casa de los Canónigos, en estilo historicista. Las intervenciones arqueológicas en el subsuelo de este edificio permitieron conocer la secuencia constructiva de este sector del claustro y, de esta manera, se pudo establecer que la Casa de los Canónigos se asentó aprovechando el muro perimetral de la plaza del recinto de culto imperial. Se cubrieron los ámbitos de las antiguas dependencias canónicas, diferentes capillas de la época medieval y moderna, más toda la estratigrafía arqueológica tardorromana y de la etapa constructiva del recinto de culto pagano.

IMÁGENES 7 / PÁG 20 ►

15► Vista aérea de la Catedral con el trazado del recinto de culto imperial (R) y el templo romano (T).

16► Muro del recinto de culto imperial en las dependencias de la Casa de los Canónigos (Quim Vendrell).

17► Detalle de *fenestra* en las dependencias de la Casa de los Canónigos.

EL ESPACIO DE LA CATEDRAL A TRAVÉS DEL TIEMPO

IMÁGENES / PÁG 22 ►

1► (...) Escipión, llevando rápido su ejército ante la noticia que habían aparecido nuevos enemigos, castigó algunos prefectos de las naves y, dejando una pequeña guarnición en Tarraco, volvió con la escuadra a Emporion (...)

Titus Livius, *Ab urbe condita*, XXI, 64 (s. I d.C.)

2► (...) Después de esto viajó los años 122-123 a Hispania y pasó el invierno en Tarraco, donde restauró, asumiendo él los gastos, el Templo de Augusto (...)

Scriptores Historiae Augustae. De Vita Hadriani, 3-4 (s. IV d.C.)

3► (...) Asimismo, *completuria* [oración litúrgica conclusiva] que ha de ser dicha a San Fructuoso, una vez acabadas las laudes, cantando las cuales se va hasta la Santa Jerusalén [posible advocación de la Catedral visigótica] (...)

Liber Orationum de Festivitibus (inicios del s. VIII)

IMÁGENES / PÁG 23 ►

4► (...) Y Tarragona es de los lugares más antiguos donde se encuentran fundamentos muy viejos y muy maravillosos, y existen cosas que no se deshacen nunca aunque todas las destruyó Tarif, el hijo

de Nazayr, cuando entró en España, y él mató las gentes y destruyó las obras; pero no pudo con todas porque eran muy firmes (...)

Crónica del Moro Rasis (s. IX-X)

5► (...) [donación de 500 sueldos] para la obra de la iglesia que se ha de comenzar y las estancias de la canónica (...)

Testamento del arzobispo Hug de Cervelló (1171)

6► (...) que sean atendidas todas nuestras súplicas; y que con nuestros generosos esfuerzos y sacrificios, con nuestras buenas obras, con nuestra vida santa, cooperando en la conservación y embellecimiento de nuestra Catedral, y acrecentando en nuestros corazones un gran amor a la Divina Maternidad de la Santísima Virgen, nos edifiquemos nuestra casa, nuestro templo, en la Santa Jerusalén, la patria bienaventurada del Cielo.

Cardenal Vidal i Barraquer

Carta Pastoral con motivo del VI centenario de la consagración de la Catedral (1931)

CATÁLOGO

1. ÉPOCA ROMANA Y VISIGODA

1.1 DECORACIÓN ARQUITECTÓNICA EN TERRACOTA

1.1.1. Antefija decorada con una figura femenina

IMAGEN / PÁG 25 ►

CAT-10-125. Terracota. Alt. máx.: 9 cm; anch.: 13 cm; grosor: 4 cm. Dorso cóncavo e irregular, base lisa. Época julio-claudia (27 a.C.- 68 d.C.).

Fragmento de antefija en el que se aprecia el busto de una figura femenina que viste una túnica. La pérdida de la cabeza no nos permite determinar la identidad del personaje. Como su nombre indica, las antefijas son piezas que se colocaban delante del extremo de *tegulas* e *imbrices* (tejas rectas y curvas) para disimular el punto de unión de unas y otras, el más próximo a la cornisa de un edificio. Por lo general suelen llevar decoración: unas veces es de carácter vegetal, como en el caso de una palmeta, mientras que en otras ocasiones es figurada, como el ejemplar que comentamos. Sin embargo, ejemplares parecidos se fabricaban en la misma ciudad y también en la gran alfarería del Roquís (Riudoms). En este sentido, como apunta Jordi López, podría tratarse de una imagen de la diosa Artemisa (Diana) como señora de la Luna (Selene), que en las antefijas tarraconenses se representa como un busto femenino con una diadema en forma de media luna, con un velo que cubre la figura hasta los hombros, formando pliegues. El cabello, largo y suelto, se reparte en ambos lados de la cara y debajo de las orejas cae trenzado por el lado de los pechos. Viste un *chiton* cerrado en V, que se ciñe al cuerpo formando pliegues.

1.2.DECORACIÓN ARQUITECTÓNICA EN MÁRMOL

1.2.1. Zócalo

IMAGEN / PÁG 25 ►

CAT-10-111-2. Mármol de *Luni* (Carrara, Italia). Alt.:15 cm; anch. máx.: 53 cm; grosor: 8 y 24 cm. Partes superior e inferior picoteadas, dorso irregular. En el toro presenta dos cortes oblicuos. Época altoimperial (siglos I-III d.C.).

Fragmento de zócalo integrado por listel (moldura plana), cuarto de bocel (moldura en forma de cuarto de esfera), cima recta (moldura

de perfil en S), listel y toro (moldura convexa). Piezas de estas características se disponían en el interior de los edificios adosadas a la pared, a modo de un plinto corrido.

1.2.2. ¿Basa de pilastra decorada?

IMAGEN / PÁG 26 ►

CAT-03-142-247. Mármol de *Luni* (Carrara, Italia). Alt. máx.: 17 cm; anch. máx.: 12 cm; grosor: 4,5 cm (en su parte central). Dorso liso. En el lateral derecho se aprecia el corte vertical de la sierra. Siglo I d.C.

Fragmento decorado con un motivo en forma de trenza y una palmeta en su base. Dada la ligera convexidad de la pieza, es posible que corresponda al toro de una basa, pieza sobre la que apoya un fuste. En este caso, se podría hablar de la basa de una pilastra, esto es, una columna adosada a un muro, plana y de reducido grosor. Si así fuera, formaría parte de la decoración interior de un edificio. Sin embargo, no hay que descartar otras atribuciones, puesto que tal motivo se emplea en ocasiones como decoración de sofitos (cara inferior de un arquitrabe) o incluso en ménsulas de cornisas.

1.2.3. Tambor de fuste acanalado de columna

IMAGEN / PÁG 26 ►

CAT-03-131-98. Mármol de *Luni* (Carrara, Italia). Alt. máx.: 55 cm; anch. listel: 2,5 cm; anch. canal: 7,5 cm. Parte superior rota e inferior lisa. Época altoimperial (siglos I-III d.C.).

Fragmento de tambor, es decir, cada uno de los bloques que forman el fuste de una columna. En concreto, corresponde a un fuste acanalado, aquel en cuyo perímetro se practican canales separados por listeles. Generalmente, los fustes acanalados suelen contar con 24 canales y 24 listeles. Para calcular el diámetro de la pieza, multiplicamos la anchura del canal por 24, y hacemos lo mismo con la anchura del listel. Se obtiene así la medida de la circunferencia que, al dividirla por el número π (3, 1416), proporciona el diámetro, unos 76 cm. La medida se aproxima a la que presentan los fustes de las columnas del porticado del área sacra. Los surcos verticales que se aprecian en la parte posterior indican que la pieza fue aserrada para obtener placas con posterioridad al desmantelamiento de los pórticos, acaecido en el siglo V d.C.

1.2.4. Fuste de pilastra con contracanales

IMAGEN / PÁG 27 ►

CAT-03-142-41 y 210. Mármol de *Luni* (Carrara, Italia). Alt.: 16 cm; anch. máx.: 27 cm; grosor: 5 cm; anch. listel: 3 cm; anch. canal: 5 cm. Integrado por dos fragmentos. Lados superior, lateral e inferior lisos, dorso picoteado. En la parte inferior del lateral izquierdo se aprecia un orificio para insertar una clavija metálica. Época altoimperial (siglos I-III d.C.).

Fragmento de fuste que conserva el imoscapo, extremo inferior terminado en un listel, y parte del cuerpo caracterizada por la presencia de molduras convexas que rellenan cada uno de los canales, denominadas contracanales, que ocupan siempre el tercio inferior de un fuste. Se trata de un tipo empleado generalmente en pórticos.

1.2.5. Capitel corintio de pilastra

IMAGEN / PÁG 27 ►

CAT-03-136-38. Mármol de *Luni* (Carrara, Italia). Alt. máx.: 23 cm; anch. máx.: 35 cm; grosor máx.: 7 cm; anch. reconstruida en la base: 40 cm; anch. reconstruida de las hojas: 16 cm. Parte inferior realizada con cincel dentado, dorso picoteado con dos surcos paralelos (¿testimonio del corte con la sierra?), y rebaje en el lado derecho. Época flavia (69-96 d.C.).

Fragmento de capitel corintio provisto de dos hileras de hojas de acanto. Entre las hojas de la hilera superior se aprecian parte de los caulículos, elementos de forma cónica sobre los que se disponen cálices de hojas de acanto de los que arrancan las hélices y las volutas.

1.2.6. Hélice de capitel corintio de columna

IMAGEN / PÁG 28 ►

CAT-10-125-100. Mármol de *Luni* (Carrara, Italia). Alt. máx.: 16 cm; anch. máx.: 14 cm; grosor máx.: 11 cm. Debajo de la voluta conserva restos de la hoja de acanto que forma el cáliz. Época altoimperial (siglos I-III d.C.).

Fragmento de hélice, esto es, en el capitel corintio, cada uno de los tallos que arrancan de un caulículo ubicado sobre una hoja de acanto de la hilera inferior y cuyo extremo forma una espiral hacia el centro del cuerpo del capitel. El hallazgo de la pieza en las excavaciones dentro de la Catedral resulta interesante, puesto que podría relacionarse con

el Templo de Divo Augusto, no tanto con el alzado exterior sino más bien con el interior del edificio, dadas sus dimensiones.

1.2.7. Cornisa lisa

IMAGEN / PÁG 28 ►

CAT-10-111-1. Mármol de *Luni* (Carrara, Italia). Alt.: 26,5 cm; anch. máx.: 41 cm; grosor: 40 cm. Parte inferior realizada con cincel dentado, dorso liso, cara superior lisa y con rebaje picoteado en un lado. Época altoimperial (siglos I-III d.C.).

Fragmento de cornisa integrada, de arriba abajo, por faja (rota), cuarto de bocel, listel, cuarto de bocel, listel, faja, listel y cima reversa (moldura en forma de S). Las cornisas, parte superior del alzado de un edificio, pueden ser lisas como ésta o presentar decoración, como los fragmentos considerados a continuación.

1.2.8. Cornisa decorada con *Bügelkymation* y denticulos

IMAGEN / PÁG 29 ►

CAT-03. Mármol de *Luni* (Carrara, Italia). Alt. máx.: 50 cm; anch. máx.: 32 cm; grosor: 28 cm. *Bügelkymation*: alt.: 9 cm; anch. estribo: 14 cm; anch. tulipán: 10 cm. Denticulo: alt.: 9,5 cm; anch.: 9,5 cm; grosor: 10,5 cm. Lateral izquierdo liso, dorso picoteado. Época flavia (69-96 d.C.).

Fragmento de cornisa con *Bügelkymation* decorado con estribos y tulipanes y una hilera de denticulos, de los que únicamente se conserva uno completo y parte de un segundo.

1.2.9. Cornisa decorada con *Bügelkymation* y contario

IMAGEN / PÁG 29 ►

CAT-03-131-97. Mármol de *Luni* (Carrara, Italia). Alt. máx.: 15 cm; anch. máx.: 23 cm; grosor máx.: 15 cm; alt. máx. *Bügelkymation*: 8,2 cm; alt. contario: 3 cm; anch. perlas: 4,5 cm; anch. cuentas: 2 cm. Parte superior realizada con cincel dentado con extremo picoteado y rebaje para insertar una grapa metálica. Época flavia (69-96 d.C.).

Fragmento de cornisa que conserva un *Bügelkymation* decorado con estribos y tulipanes y un contario con perlas alargadas y cuentas troncopiramidales, con finos hilos marmóreos que unen cada uno de los motivos.

1.2.10. Cornisa con sofito decorado con casetón

IMAGEN / PÁG 30 ►

CAT-10-111-3. Mármol proconesio (extraído en las canteras de la isla del Proconeso, en el mar de Mármara, perteneciente a Turquía). Alt. máx.: 23 cm; anch. máx.: 17 cm; grosor máx.: 22 cm; alt. *Scherenkymation*: 4 cm; anch. del motivo: 4 cm. Época adrianea (117-138 d.C.).

Fragmento correspondiente al casetón de una cornisa, esto es, cada uno de los cuadrados incisos, decorados o no, que se forman en el sofito (techo) de la misma. Como límite exterior presenta un *Scherenkymation*, es decir, una sucesión de motivos en forma de tijera. La pieza reviste un considerable interés por el material en que se ha realizado, mármol proconesio, especialmente difundido en Occidente en época del emperador Adriano. Por las fuentes escritas sabemos que el emperador pasó el invierno en Tarragona en el año 122 d.C. y que restauró de su patrimonio personal el Templo de Divo Augusto. Quizá no sea casual que los escasos fragmentos elaborados con este material y recuperados en las diferentes campañas de excavación hayan aparecido en las actividades realizadas en el interior de la Catedral, emplazamiento de dicho templo, y no en el resto del recinto, para el que se emplea sistemáticamente el mármol de *Luni*.

1.2.11. Casetón de una cornisa con sofito

IMAGEN / PÁG 30 ►

CAT-10-111-4. Mármol proconesio. Alt. máx.: 17 cm; anch. máx.: 14 cm; grosor: 7 cm. *Scherenkymation*: alt.: 3 cm; anch. motivo: 4 cm. Casetón: anch. listel: 2,5 cm; anch. reconstruida: 19 cm. Dorso liso. Época adrianea (117-138 d.C.).

Fragmento decorado con una roseta que conserva cuatro pétalos y el botón central. El casetón está delimitado por un *Scherenkymation*, es decir, una sucesión de motivos en forma de tijera. Como el anterior, forma parte del sofito de una cornisa. Si aceptamos la conexión de esta pieza y la anterior con la restauración del Templo de Divo Augusto por parte del emperador Adriano, las reducidas dimensiones de ambas sugieren que tal restauración habría afectado al interior del edificio.

1.2.12. Orla de clípeo decorada con trenza

IMAGEN / PÁG 31 ►

CAT-03-47-13. Mármol de *Luni* (Carrara, Italia). Alt. máx.: 9 cm;

anch. máx.: 15 cm; grosor máx.: 5 cm; anch. reconstruida del motivo: 7 cm. Época flavia (69-96 d.C.).

Fragmento del borde exterior de un clipeo, decorado con un motivo en forma de trenza. Los clipeos son escudos realizados en altorrelieve sobre una placa cuadrada, empleados como decoración del ático de los pórticos del área sacra, según el modelo del *Forum Augustum*, complejo edificado en Roma por el emperador Augusto. Los tres tipos de clipeos conocidos en Tarragona presentan como decoración exterior este mismo motivo.

1.2.13. Clipeo decorado con meandro IMAGEN / PÁG 31 ►

CAT-03-149-28. Mármol de *Luni* (Carrara, Italia). Alt. máx.: 15 cm; anch. máx.: 20 cm; grosor: 7 cm. Dorso liso. Época flavia (69-96 d.C.).

Fragmento de clipeo decorado con un motivo en forma de meandro, en cuyo interior figura un tallo rematado por un cáliz. En este caso nos encontramos ante el cuerpo del escudo, cuya decoración corresponde a uno de los tres tipos de clipeos documentados en Tarragona.

1.2.14. Clipeo decorado con lengüetas rectas IMAGEN / PÁG 32 ►

CAT-00-3144-5. Mármol de *Luni* (Carrara, Italia). Long. máx.: 61 cm; anch. máx.: 26 cm; grosor: 16 cm. Long. máx. motivo: 18 cm; anch.: 5 cm (base) y máx. 8 cm (extremo). Parte posterior lisa, con resalte producto del aserrado del bloque. Época flavia (69-96 d.C.).

Fragmento de clipeo que presenta como decoración del cuerpo del escudo un motivo de lengüetas rectas con relleno convexo interior, separadas por puntas de flecha. Tal decoración corresponde al segundo de los tipos de clipeos de Tarragona, el tercero de los cuales sería semejante a éste, pero con lengüetas y puntas de flecha en forma de S. El fragmento ha conservado también parte del emblema, esto es, el motivo central del escudo. En este espacio se aprecian mechones de pelo: dos en la parte superior y uno en la inferior. La disposición de los mismos permite pensar en una representación de Medusa, personaje mitológico con cabeza humana y cabello en forma de cuerpos de serpiente. La identificación reviste un enorme interés, ya que hasta el presente sólo conocíamos clipeos en cuyo emblema figuraba la imagen de Júpiter Amón, como observamos en la pieza siguiente.

Sin embargo, del fragmento sorprende la ausencia de la hilera de perlas empleada como motivo de separación entre el emblema y el cuerpo del escudo, presente en cada uno de los tres tipos de clipeos. Este detalle, así como la presencia de una superficie con incisiones verticales entre los mechones, induce a pensar que la pieza quizá no se hubiese terminado. En cualquier caso, la curvatura del interior de las lengüetas otorga al emblema unos 65 cm de diámetro y a la placa completa una anchura entre 160-170 cm.

1.2.15. Emblema de clipeo decorado con la imagen de Júpiter Amón IMAGEN / PÁG 32 ►

CAT-00-1584-8. Mármol de *Luni* (Carrara, Italia). Alt. máx.: 36 cm; anch. máx.: 31 cm; grosor máx.: 16 cm. Parte posterior lisa, con resalte producto del aserrado del bloque. En un lateral, próximo al bigote, presenta un orificio circular. Época flavia (69-96 d.C.).

Fragmento de emblema de clipeo que muestra el lado izquierdo del rostro de un personaje masculino. Se aprecia parte del pelo, la ceja, la nariz, el ojo, parte del bigote y del labio superior. Como peculiaridad, el personaje presenta orejas apuntadas y, lo más llamativo, cuernos de carnero. Este rasgo es exclusivo de Júpiter Amón, divinidad egipcia adoptada por Roma, especialmente difundida en la época del emperador Augusto, como testimonian los clipeos de su propio foro edificado en Roma.

1.2.16. Placa decorada con candelabro IMAGEN / PÁG 33 ►

CAT-00-1584-9. Mármol de *Luni* (Carrara, Italia). Alt. máx.: 37 cm; anch. máx.: 36 cm. Anch. faja: 8,5 cm; alt. *Scherenkymation*: 6,5 cm; anch. motivo: 7,5 cm; anchura máx. del campo decorado: 21 cm. Dorso y lateral lisos, faja realizada con cincel dentado. En el lateral derecho hacia abajo, presenta un orificio rectangular para insertar una clavija metálica. Época flavia (69-96 d.C.).

Fragmento de placa que presenta un marco integrado por una faja y un *Scherenkymation* (sucesión de motivos en forma de tijera), y un campo decorado en el que se aprecia un motivo vegetal compuesto por hojas de acanto. En virtud de las reconstrucciones publicadas hasta la fecha, tal decoración concurre en placas rectangulares de grandes dimensiones decoradas con un candelabro, objeto utilizado para quemar sustancias aromáticas en el transcurso de ceremonias

religiosas. Dichas placas alternaban con los clipeos anteriormente citados, constituyendo la decoración del ático de los pórticos del área sacra.

1.2.17. Placa decorada con cabeza de león

IMAGEN / PÁG 33 ►

CAT-00-1584-10. Mármol de *Luni* (Carrara, Italia). Alt. máx.: 21 cm; anch. máx.: 16 cm; grosor máx.: 13 cm; grosor de la placa: 6 cm. Parte posterior rota, borde conservado con picoteado. Siglo I d.C.

Fragmento de placa que muestra en altorrelieve una cabeza de león que conserva el lado izquierdo de la cara con el pelo, un ojo y parte de la nariz. El motivo es frecuente en la decoración de cornisas. En estos casos, la boca presenta un orificio a través del cual mana el agua de lluvia recogida por las cubiertas de los edificios, es decir, funciona como una especie de gárgola. No obstante, la pieza no presenta curvatura alguna, necesaria si realmente formara parte de una cornisa. Es por este motivo que no tenemos elementos de juicio para determinar la funcionalidad de esta placa.

1.3. ESCULTURA

1.3.1. Dedo índice de pie derecho

IMAGEN / PÁG 34 ►

CAT-00-3146-1. Mármol de Thasos (isla situada al norte del mar Egeo, perteneciente a Grecia). Long. máx.: 17 cm; anch. máx.: 10 cm; grosor: 9 cm; long. uña: 5 cm; anch. uña: 6 cm. Parte inferior lisa, con ligera curvatura. Presenta a la derecha un resalte de unión con el dedo corazón, así como un pequeño saliente a la izquierda, punto de conexión con el pulgar. Siglo I d.C.

Fragmento de dedo índice, concretamente el extremo con la uña, de un pie derecho correspondiente a una estatua que iba descalza y que aparentemente no apoyaba los dedos en el suelo. En virtud de estas características, cabe pensar en una estatua sedente, cuya altura debía oscilar sobre unos 6,5 m (si bien la figura de pie habría alcanzado los 9 m). Dada la procedencia de la pieza y sus dimensiones colosales, podría atribuirse a una estatua del emperador Augusto al modo de Júpiter entronizado, tipo utilizado en Roma como imagen de culto del soberano divinizado. El único inconveniente para esta interpretación

es que el dedo se recuperó en los rellenos constructivos del nuevo recinto porticado construido en época flavia. Ello implicaría que en este momento la estatua habría sido sustituida por una nueva y al menos un fragmento de la antigua habría acabado en las zanjas de cimentación del recinto, circunstancia muy extraña para una estatua consagrada.

1.3.2. ¿Borde de recipiente?

IMAGEN / PÁG 34 ►

CAT-00-1602-1. Mármol de Paros (una de las islas Cícladas, ubicadas en el mar Egeo, pertenecientes a Grecia). Long. máx.: 15 cm; anch. máx.: 8 cm; grosor: 2 cm; alt. labio: 6 cm; anch. labio: 2,5 cm. Época altoimperial (siglos I-III d.C.).

Fragmento posiblemente correspondiente a un recipiente con base plana y borde ligeramente convexo.

1.4. EPIGRAFÍA

1.4.1. Inscripción

IMAGEN / PÁG 35 ►

CAT-10-111-18. Mármol de Saint-Béat (localidad del sur de Francia, próxima a los Pirineos). Alt. máx.: 11 cm; anch. máx.: 10 cm; grosor: 3,5 cm; alt. máx. de la letra: 5 cm; anch.: 3 cm. Dorso liso. Época altoimperial (siglos I-III d.C.).

Fragmento de placa con una inscripción en la que únicamente se aprecia parte de una letra C.

1.5. NUMISMÁTICA

1.5.1. Moneda de Constantino II

IMAGEN / PÁG 35 ►

CAT-11-302-02. AE4 de Constantino II. Peso: 1,4 g; diámetro: 15 mm; ejes: 12 h. Época constantiniana (337-340 d.C.).

Pieza monetaria que se inscribe dentro de las *series urbanas* de la política monetaria iniciada por el emperador Constantino I el Grande. En el anverso de la moneda se observa el busto de la encarnación

femenina de la ciudad de Constantinópolis y el nombre de la nueva capital del Imperio romano. Con estas emisiones, el emperador y sus descendientes persiguieron equiparar la ciudad con Roma y, de esta manera, difundir entre los romanos la identificación de Constantinópolis como segunda capital del Imperio.

1.6. CERÁMICA

1.6.1 Ánfora oriental *Late Roman Amphora 1*

IMAGEN / PÁG 36 ►

CAT-03-130-87. Fragmento de cuello. Diámetro exterior del labio 8,25 cm (segunda mitad del siglo IV-siglo VII).

Es el ánfora oriental más difundido en la Antigüedad Tardía y Dominique Pieri sugiere que el mismo Isidoro de Sevilla la denominó *seriola* y la citó como *vas fictile vini* procedente de Siria. Hoy sabemos que se fabricó preferentemente al sur de Turquía y al norte de Siria, aunque también conocemos talleres en las islas de Rodas y Chipre. Básicamente es un contenedor de vino con una capacidad preferente comprendida entre los 17-20 litros.

1.6.2 Ánfora oriental *Late Roman Amphora 3*

IMAGEN / PÁG 36 ►

CAT-03-136-293. Fragmento de cuello con diámetro externo de 4 cm (finales del siglo IV a finales del siglo VI).

Pequeña ánfora oriental de unos 7 litros de capacidad. Fundamentalmente se trata de un contenedor de vino con un área productiva extensa dado que se han propuesto talleres de fabricación en diversos lugares del Próximo Oriente.

1.6.3. Cuenco de Terra Sigillata Africana C tipo *Hayes 73*

IMAGEN / PÁG 37 ►

CAT-03-130-23. Fragmento de borde y pared con un diámetro de labio externo de 20 cm (siglo V).

Pequeño cuenco de borde plano producido en la actual Túnez.

1.6.4. Ánfora lusitano *Keay 21*

IMAGEN / PÁG 37 ►

CAT-03-136-290. Fragmento de borde con diámetro externo de 20 cm (siglos V-VI).

Posible ánfora lusitano. Área productiva indeterminada.

1.6.5. Cazuela procedente del mediterráneo oriental

IMAGEN / PÁG 38 ►

CAT-03-136-302. Fragmento de borde y de pared. Diámetro indeterminado y altura conservada de 5,5 cm (mediados del siglo V- inicios del siglo VII).

Cerámica burda reducida. Se documenta en diferentes lugares de la cuenca mediterránea y su área productiva se emplaza en torno al mar Egeo y Palestina. Diversas denominaciones: Cathma 4/ Fulford Cass-35/ Reynolds W7.1/ Macías Oc/ Or/ 67.

1.6.6. Lámpara norteafricana

IMAGEN / PÁG 38 ►

CAT-03-142-369. Longitud: 11 cm; anch.: 8 cm; alt.: 3,5 cm (siglos V-VI).

Ejemplar muy degradado que ha perdido parte del pico y toda la parte central del disco. Todavía se aprecian las palmetas decorativas del perímetro del disco y pertenece al grupo tradicional de lámpara cristiana norteafricana. Puede corresponder al tipo Atlante VIII fabricado en la actual Túnez central y septentrional.

1.6.7. Recipiente de *pietra ollare*

IMAGEN / PÁG 39 ►

CAT-10-14. Fragmento de borde de cazuela de procedencia indeterminada (siglos V-VI). Alt.: 6, 8 cm; anch.: 1, 41 cm; grosor: 2, 7 cm.

Por *pietra ollaria* conocemos una serie de recipientes elaborados a partir del vaciado de un bloque de piedra y que se documentan abundantemente durante la antigüedad tardía, aunque también están presentes en otros períodos. Su uso es polivalente. Podrían usarse para calentar o enfriar alimentos; para modelar otras vasijas cerámicas o también como crisoles para la fabricación de vidrios. El arco de producción de este tipo de envases parece amplio y se emplaza preferentemente en el área alpina, pero también en el norte de Itálica y en la Galia, donde últimamente se han documentado ejemplares en el Rosellón.

1.6.8. Cazuela de la isla de Pantelleria

IMAGEN / PÁG 39 ►

CAT-03-129-128. Fragmento de borde, diámetro indeterminado (siglos V-VI).

Cerámica tosca reducida a torno lento. Fragmento de cazuela baja para la cocción de alimentos, modelada en una pequeña isla centro mediterránea que constituyó, a pesar de su apariencia, una vajilla apreciada por su resistencia al fuego y capacidad de transmisión del calor.

1.6.9. Fragmento de cerámica oriental omeya o abasida

IMAGEN / PÁG 40 ►

CAT-10-211-1. Alt.: 2,8 cm; longitud: 4,1 cm; grosor: 0,7 cm.

La pieza más insignificante y la más valorada. Un fragmento de carena con un vidriado plumbífero verde y que, por su pasta, se ha identificado como una cerámica oriental vidriada de época omeya o abasida (siglos VII-IX) que, por ejemplo, también ha sido identificada en Barcelona y Tortosa en el siglo VIII.

2. ÉPOCA MEDIEVAL

2.1. NUMISMÁTICA

2.1.1. Óbolo de Alfonso I

IMAGEN / PÁG 40 ►

CAT-11-378-01. Óbolo de cuaterna de Alfonso I. Vellón. Peso: 1,3 g; diámetro: 15 mm; ejes: 11 h. Época medieval (1162-1196 d.C.).

Moneda de la ceca de Barcelona con la mitad del valor respecto del dinero. Se utilizó en su fabricación el vellón, una aleación de plata con cobre, que fue el metal empleado para la acuñación de la pequeña moneda en Europa desde la época poscarolingia hasta la Edad Moderna. La titulación recibida, *de cuaterna*, responde a la proporción de cuatro partes de plata y ocho de cobre que definen los valores acuñados por el primer conde de Barcelona.

2.1.2. Dinero de Jaume I

IMAGEN / PÁG 41 ►

CAT-11-313-01. Dinero de doblenca de Jaume I. Vellón. Peso: 0,9 g; diámetro: 18 mm; ejes: 11 h. Época medieval (1222 d.C.).

Pieza monetaria con valor de dinero, la cual era la moneda de vellón básica de la Cataluña medieval. Esta nueva moneda fue acuñada por Jaume I y se denominó *de doblenca*, porque fue batida con dos partes de plata y diez de metal no noble. Fabricada en la ceca de Barcelona, en el anverso se dibuja el escudo de los reyes de Aragón, y es la primera representación heráldica del escudo de barras en la moneda de Cataluña.

2.1.3. Óbolo de Jaume I

IMAGEN / PÁG 41 ►

CAT-10-118-1. Óbolo de terno de Jaume I. Vellón. Peso: 0,5 g; diámetro: 14 mm; ejes: 5 h. Época medieval (1258 d.C.).

Moneda que se incluye en la reforma monetaria que llevó a cabo el rey Jaume I para solucionar el descontento ante un sistema monetario devaluado por el poco contenido de plata de las monedas anteriores al año 1258. El dinero y el óbolo de terno se batieron con una proporción de tres partes de plata y nueve de metal no noble. De esta manera, la moneda de terno se estableció como inmutable hasta el punto que el pacto de inmutabilidad de la moneda se incluyó en el juramento de coronación de los reyes.

2.2. CERÁMICA

2.2.1. Tinaja

IMAGEN / PÁG 42 ►

CAT-03-51-8. Tinaja. Cerámica oxidada. Alt. conservada: 11,6 cm; anch. conservada: 15,5 cm; grosor: 1,6 cm. Época medieval (siglos XII-XIII).

Fragmento de tinaja adornada con decoraciones estampilladas de bandas paralelas con motivos vegetales y epigrafía árabe. Este tipo de recipiente era el elemento primordial para el almacenamiento al por mayor de grano o líquido, y no se descarta una función añadida de ornamento. Este tipo de cerámica, la hispanomusulmana, se extendió por la península ibérica con la formación de los reinos de taifas.

2.2.2. Escudilla

IMAGEN / PÁG 42 ►

CAT-03-37-7. Escudilla. Loza blanca con reflejo metálico. Alt.: 4,5 cm; diámetro base: 4,9 cm; diámetro: 12,3 cm. Época medieval (siglo XV).

Recipiente de loza blanca decorada con reflejo metálico utilizado para comer alimentos líquidos o semilíquidos. Este tipo de receptáculo también se usaba en la cocina para la elaboración de las comidas, como batir huevos, pero, como era de loza decorada, hay que clasificarlo como vasija de mesa. La decoración de reflejo metálico tiene el barniz poco brillante, hecho que recuerda las cerámicas atribuidas a los obradores de Manises (Valencia).

2.3. ORFEBRERÍA

2.3.1. Plata esmaltada con la representación de Cristo en Majestad IMAGEN / PÁG 43 ►

CAT-11-302-1. Diámetro: 41 mm. Época medieval (siglo XIV).

Durante la excavación del año 2011 realizada en la Catedral, en los rellenos constructivos del enlosado, repuesto a mediados del siglo XX, apareció una placa de plata donde hay representada una *Maestas Domini*. Por las características de la pieza, parcialmente sobredorada, grabada en la talla dulce y con la aplicación de esmalte transparente con restos de color melado y verde esmeralda, la Dra. Lourdes Sanjosé (UB), apunta que seguramente la placa pertenece al obrador catalán, dada la existencia de un paralelo con una placa circular de esmalte de un cáliz de la catedral de Tortosa, tradicionalmente relacionado con Benedicto XIII, el llamado papa Luna.

3. ÉPOCA MODERNA

3.1. NUMISMÁTICA

3.1.1. Jetón IMAGEN / PÁG 43 ►

CAT-11-302-01. Jetón. Plomo. Peso: 1,3 g; diámetro: 13 mm; ejes: 12 h. Época moderna y contemporánea (siglos XV a XIX).

Pieza monetiforme con un motivo de cruz potentada en las dos caras. Los jetones, identificados también como *plomos*, podían tener valor monetario, pero también se podían utilizar como fichas de juego y de contabilidad, entre muchos otros usos. En Cataluña, desde inicios del siglo XV destacaron los jetones eclesiásticos o pallofas, que fueron emitidos por algunas comunidades religiosas para remunerar a los eclesiásticos como premio de asistencia a los actos religiosos.

3.2. CERÁMICA

3.2.1. Escudilla de orejitas

IMAGEN / PÁG 44 ►

CAT-03-37-2. Escudilla de orejitas. Loza blanca con reflejo metálico. Alt.: 4,8 cm; diámetro base: 4,6 cm; diámetro: 12 cm. Época moderna (siglos XVI-XVII).

Loza blanca decorada con reflejo metálico. Este tipo de escudilla se denomina *de orejas* o *de orejitas* por llevar las dos asas en su borde. La decoración es de un reflejo de cobre muy brillante y decorado con pincel-peine, formando retícula y con motivo en cruz en el fondo. Este tipo de decoraciones son propias de los talleres productores de Reus y Barcelona.

4. ÉPOCA CONTEMPORÁNEA

4.1. CERÁMICA

4.1.1. Plato

IMAGEN / PÁG 44 ►

CAT-03-37-18. Plato policromado (amarillo manganeso y azul). Alt.: 3,7 cm; diámetro exterior: 21,3 cm; diámetro interior: 9,4 cm; diámetro base: 9,8 cm. Época moderna (siglo XVIII).

Los platos se utilizaban para comer los alimentos sólidos y, probablemente, eran de uso individual. Pero también se empleaban como ornamento: la aparición de agujeros de suspensión indican que a menudo se encontraban colgados en las paredes de las cocinas.

4.1.2. Olla

IMAGEN / PÁG 45 ►

CAT-03-45-8. Olla. Vidriado interno verde. Alt.: 15,9 cm; diámetro boca: 13,1 cm. Época contemporánea (siglo XIX).

Recipiente de barro con vidriado interior utilizado para cocinar, aunque también servía para guardar productos. Este tipo de pieza presenta cuerpo globular, cuello recto y asas.

4.1.3. Grasea

IMAGEN / PÁG 45 ►

CAT-03-37-37. Grasea. Vidriado marrón. Alt.: 6,6 cm; anch.: 14,2 cm; largo: 27 cm. Época contemporánea (siglo XIX).

Recipiente rectangular que servía para asar la carne. Se caracteriza por ser poco hondo, y por llevar asa y vertedor opuesto. Había de diversas medidas, dependiendo de lo que se tenía que asar: desde una pieza entera hasta un guiso grasiento.

5. MAQUETAS

5.1. Maqueta del Templo de culto imperial de Tarraco

IMAGEN / PÁG 46 ►

Maqueta en madera, resina y mortero. Escala 1:100. Lugar y año de fabricación: Tarragona, 2011.

Maqueta del Templo de culto imperial de Tarraco idealizado. Se presenta sobre la planimetría en planta de la catedral de Tarragona en metacrilato. Realizada por Nando Taló.

5.2. Maqueta de la fachada de la catedral de Tarragona

IMAGEN / PÁG 46 ►

Maqueta en corcho y madera. Escala 1:100. Lugar y año de fabricación: Jaén, 1954.

Maqueta de la fachada de la Catedral con la recreación del proyecto arquitectónico gótico finalizado donde se observa, completo, el proyecto de los pináculos y el gablete. Realizada por los hermanos Senise Colmenero.

DATOS SOBRE LA EXPOSICIÓN PRAESIDIVM, TEMPLVM ET ECCLESIA. LAS INTERVENCIONES ARQUEOLÓGICAS EN LA CATEDRAL DE TARRAGONA.

Textos y dirección► Josep Maria Macias, Andreu Muñoz i Imma Teixell
Fotografía► Joan Farré, Joan Figuerola, Joan Gavalda, La Vanguardia, Museo dei Fori Imperiali (Comune di Roma), Josep Maria Macias, Andreu Muñoz, Imma Teixell i Quim Vendrell
Equipo de realización y montaje► John López, Josep Maria Macias, Andreu Muñoz, Míriam Ramon i Imma Teixell
Equipo de traducción► Luis José Baixauli (castellano), John López (inglés)
Secretaría y relaciones públicas► Míriam Ramon
Maquetación► Andrés González
Diseño del logotipo de la exposición► Gerard Juan
Ilustraciones en acuarela► Jordi Lluís Rovira
Dirección audiovisual► Josep Maria Macias, Andreu Muñoz, Imma Teixell
Guión audiovisual► Josep Maria Macias, Joan

Menchon, Andreu Muñoz, Imma Teixell
Montaje audiovisual► Santi Grimau
Maqueta del Templo romano► Nando Taló
Organización► Associació Cultural Sant Fructuós, Capítol de la Catedral de Tarragona, Conselleria de Patrimoni Històric de l'Ajuntament de Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Museu Bíblic Tarraconense
Entidades colaboradoras► Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Museu Diocesà de Tarragona, Mitjans de Comunicació Social de l'Arquebisbat de Tarragona.
Agradecimientos► Arquebisbat de Tarragona / Museu d'Història de Tarragona / Magatzem J. Galià Romani / Joan Alonso / Miquel Barbarà / Pilar Domènech / Baltasar Ferré / Joan Figuerola / Jordi Folch / Josefina Folch / Joan Gavalda / Dolors Iglesias / Lluís Iglesias / Ana Jordi / Rosa Mas / Joan Menchon / Antonio Peña / Isabel Rodà / Rosa Rossell / Jordi Lluís Rovira / Francesc Tarrats / Lucrezia Ungaro / Quim Vendrell / Inés Virgili.
Servicio de monitorización y seguridad► Montse Amigó / Luis José Baixauli / Rosita Bigorra / Carme Borràs / Jordi Borràs / Josep Borràs / Flor Casado / Ramon Castán / Maite Castillo / Pedro Coletto / Teresa Duch / Julia Erro / Carmen Fernández / Susana Fernández / Josefina Folch / Joaquim Galià / Núria Galofré / Marcel·la Gandia / José Luis Ibáñez / Dolors Iglesias / Ana Jordi / Puri Luengo / Carmen Marco / Maria Martí / Àngels Mas / Montse Mas / Rosa Mas / Maria Massana / Lluís M. Moncunill / Andreu Muñoz Virgili / Pau Muñoz / Elena Mur / Bernabé Mur / Rosalia Noci / Pedro Nonell / Pilar Ortiz / Elisa Pérez/ Rosa Pérez/ M. Teresa Porta / Xavier Rius / M. Lluïsa Rovira / Aurora Ruiz / Teresa Salort / Joan Segura / Carmen Sendino / Blanca Serres / Carme Torné / Josefina Val / José Vargas / Javier Varona / Pablo Varona / Isabel Viña.

Duración de la exposición► Del 7 al 15 de mayo de 2011 (prorrogada hasta el 30 de junio de 2011).

Número de visitantes► 2.750 personas.

Ciclo de conferencias en el marco de la exposición►

7 de mayo: *La construcción del recinto de culto imperial de Tarraco, piedra a piedra.* Serena Vinci (ICAC).

9 de mayo: *El desmontaje del recinto de culto imperial de Tarraco.* Josep M. Macias (ICAC), Andreu Muñoz (Arzobispado de Tarragona) e Imma Teixell (Ayuntamiento de Tarragona).

13 de mayo: *El impacto del culto imperial en las ciudades*. Manuel Martín Bueno (Universidad de Zaragoza).

Difusión en red ► El blog: *En busca del Templo de Augusto*, hospedado en la revista *Sàpiens*, ha recibido unas 30.000 visitas en el periodo comprendido entre junio de 2010 y diciembre de 2011.

Actividades especiales ► Visitas monitorizadas de centros escolares

Participación en otras actividades ► Presentación del documental de la exposición, *Praesidivm, Templvm et Ecclesia. Las intervenciones arqueológicas en la catedral de Tarragona*, en el XI Festival internacional de cine arqueológico del Bidasoa (FICAB 11) en Irún, el 17 de noviembre de 2011.

Premios ► Premio Musa 2011 de exposiciones sobre el mundo antiguo, de la revista *Auriga*.

DESPLEGABLE

LA INTERVENCIÓN ARQUEOLÓGICA PASO A PASO

- 1 ► La documentación (s. XIX).
- 2 ► La propuesta y el convenio (2006).
- 3 ► Las prospecciones geofísicas (2007).
- 4 ► Las excavaciones (2010).
- 5 ► El hallazgo de materiales.
- 6 ► El registro de los materiales.
- 7 ► El hallazgo de estructuras.
- 8 ► El registro de las estructuras.
- 9 ► Las pruebas geotécnicas.
- 10 ► La recogida de muestras orgánicas.
- 11 ► El laboratorio.
- 12 ► Los resultados.
- 13 ► La divulgación.
- 14 ► La musealización (2011).

PRAESIDIVM, TEMPLVM ET ECCLESIA

*The archaeological interventions
in the cathedral of Tarragona
2010 - 2011*

-Memory of a temporary exhibition-

PRESENTATION

The acropolis at Tarragona was occupied from the 3rd century B.C., by the Romans who installed a military encampment in order to direct operations against the Carthaginians during the Second Punic War. From the first century B.C., once the zone had been demilitarized, it was transformed into a sacred area in which was located the Temple to the imperial cult. This sacred precinct existed until the 5th century A.D., when it began to be dismantled due to the definite introduction of Christianity. During the Visigothic period the space was christianised and a basilica constructed possibly related to the episcopi of the city. The Arab-Berber incursions, at the beginning of the 8th century, led to a period of abandonment of the city which lasted for four centuries. At the beginning of the 12th century the Christian restoration of the city allowed the construction of the cathedral, metropolitan and primate which has come down to us.

In the frame of the acts within the fourteenth historical reconstruction Tarraco Viva, the Saint Fructuosus Cultural association, the Chapter of the Cathedral of Tarragona, the Council for Heritage of the Local Authority of Tarragona, the Catalan Institute of Classical Archaeology and the Biblical Museum Tarraconense (Archbishopric of Tarragona), organised from the 7th to the 15th May 2011, in the temporary exhibitions room of the Biblical Museum, the exhibition *Praesidium, Templum et Ecclesia. The archaeological interventions in the Cathedral of Tarragona*. The objectives of the exhibition were to bring to the notice of society the process of historical evolution of the cathedral's space, presenting the results and the most significant materials of the latest archaeological interventions in the Cathedral of Tarragona, with special reference to the classical legate of Rome and Christianity

which allows us to know all that is in phase of study and the documented archaeological evidences during these archaeological interventions within the cathedral during the period from the year 2000.

This book has been produced thanks to the help given by the Secretariat of the Universities and the Research Department of Economy and Knowledge of the Generalitat of Catalunya with the objective of potentiating actions of divulgative sciences (ACDC). We thank this public organisation for the possibilities it gave in allowing us to continue transferring to society the scientific knowledge and historical values, this time, in the form of a publication.

The authors

Tarragona. December 2011

GRATEFUL THANKS TO THE PERSONS WHO
HAVE MADE POSSIBLE THE PROJECT OF THE
ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN THE CENTRAL
NAVE OF THE CATHEDRAL AT TARRAGONA (2010-2011)

This Project of investigation has been directed by Josep Maria Macias, Andreu Muñoz and Imma Teixell. In the geophysical prospections have taken part professor Albert Casas and the team from the University of Barcelona, professor Pietro Consentino and his team from the University of Palermo and Roger Sala and his team from “Sot Prospecció Arqueològica”. The geotechnic prospections were realised thanks to the collaboration of Adolf Quetcuti and Pablo Fernandez de Caleyá of the College of Architects assistants, Technical architects and Building Engineers of Tarragona; Lluís Comes, from the Centre for Technological Investigation and Assayers of Materials, S.A. and the geologists Gloria Salvat and Elena Espluga. Also logical support was received from the Unit of Graphical Documentation in the persons of Josep Puche, Paloma Aliende and Iñaki Martín and from the Unit of Archaeometrical Studies of the Institute of Classical Archaeology, with the special assistance of professor Aureli Álvarez, doctor Anna Gutierrez, Itxaso Euba and Joan E. Garcia Biosca. The project has also received help and advice from professor Isabel Rodà, professor Geza Alföldy and professor Theodor Hauschild. In the aspects of secretarial support, public relations and media of communication,

the project was supported by Jordi Peiret, Gemma Fortea and Esther Esquinas of ICAC, Míriam Ramon and John López of the Biblical Museum Tarraconense and Dídac Bertran, from Archbishopric of Tarragona. In the divulgation of material, the review *Sàpiens*, thanks to Roser Calvet, made possible the creation of a digital blog site, to transfer during the course of work the results of the archaeological interventions to society. The project has also been fed by the archaeological interventions which from the year 2000 have taken place in different points of the cathedral and in which other archaeologists intervened, to whom we are grateful Joan Menchon, doctor Francesc Bosch, Pilar Bravo and Montserrat García. Also the architects Joan Figuerola, Joan Alonso and Joan Gavalda and the technical architect Pere Joaquim Villar. Thanks also in the field of photography and filming to Manel Granell, Santi Grimau and Quim Vendrell. Finally a group of doctorates, students in master of classical archaeology and baccalaureate have collaborated in these interventions to them our thanks: Mia Alsina, Inés Griselda Blanch, Marta Casanova, Judit Ciurana, Núria Curull, Pablo Domínguez, Gisela Forné, Javier Jiménez, Aida Marín, Rocío Martín, Ana de Mesa, Andreu Muñoz Virgili, Aurora Muriente, Marina Orts, Gisela Pallejà, Arnau Perich, Núria Plana, Joana Pinyol, Judit Ralda, Francesc Rodríguez, Patrícia Terrado, Cristian Teruel, Pablo Varona, Maria Mercè Verge, Serena Vinci, and Nina and Dolça Macias.

Finally, our thanks to all institutions who have made possible this project especially Mons. Jaume Pujol Balcells, metropolitan archbishop of Tarragona and primate, councillors of the Historical Patrimony of the Town Hall of Tarragona Rosa M. Rossell Rigau, and Carme Crespo Blázquez. The director of the Catalan Institute of Classical Archaeology Isabel Rodà de Llanza, the dean of the chapter of the cathedral of Tarragona Mn. Francesc Gallart Magarolas and Mons. Miquel Barbarà Anglés.

1. THE REMAINS OF THE TEMPLE OF THE IMPERIAL CULT FOUND IN THE SUBSOIL OF THE CATHEDRAL

The belief that beneath the central nave of the actual cathedral of Tarragona were to be located the remains of the Temple of Augustus led to the realisation of this wide project of investigation to locate the same. In the year 2007 an intense campaign of geophysical prospection permitted the documentation of significant grouping of geophysical anomalies. The techniques used were three: tomography of electrical resistivity (ERT), conductive cartography (EM) and underground radar (GPR).

The sequences of images obtained, plus data both historical and archaeological, allowed the archaeologists to deduce that below the pavement of the cathedral, could be found the remains of a large roman construction, possibly the Temple of the imperial cult dedicated to the emperor Augustus.

The historian Tacitus, in the *Annals*, mentions that in the year 15. A.D. representatives from Tarraconense asked the emperor for authorisation to build a temple dedicated to his predecessor Augustus. Augustus had died the previous year; he had raised Tarraco to be the capital of *Provincia Hispania Citerior*, the largest province of the Roman Empire instituting the new political regime. Augustus had two periods of stay in the city and he promoted important urban reforms. The Temple of Tarraco could well have been the first dedicated outside Rome. This is indicated by classical sources. Shortly after, in the same era of Tiberius, the city issued coins with the representation of this temple, of eight columns and octostyle frontage. On some issues, the Temple is represented above a stepped platform and in others, above an elevated platform or podium.

Two archaeological campaigns realised between the years 2010 and 2011 have confirmed the results of the geophysical prospections. The archaeologists confirmed the conservation of the base of the cementation of a temple, in the centre of a great roman square, within the area occupied by the medieval Cathedral.

This cemented base is realised by layers of *opus caementicium* and layers of irregular stone bonded by lime mortar, it is of rectangular

form but the precise dimensions have not been determined precisely, although it appears to measure approximately some 27 by 47 metres with a depth of 2.30 metres. This nucleus rests upon a bed of compacted strata of clay, over rock and conforms to the inferior part of the cementation of the Temple. Over this enormous base which spreads the weight of the building over all the surface as a support, this was probably covered by a second structure of cement based on regular brickwork, exploited in late roman times. Over this last base would be erected the podium of the Temple.

The approximate measurements given by the Temple at Tarragona fit well within the models of octostyle temples, with eight columned frontage. In the case of Hispania, although chronologically later, we can cite the example of the temple dedicated to Trajan at Italica (Santiponce, Sevilla), which is octostyle and measures 49 metres in longitude by 29 metres in width.

Given that this great structure was surrounded by a large porticoed square which imitated the Forum of Augustus in Rome, the find has been identified with the Temple of the imperial cult of the *Provincia Hispania Citerior*, and with all probability that dedicated to the emperor Augustus, the same one mentioned by the historian Tacitus.

The facade of the temple was situated in the middle of the second corridor of the medieval Cathedral and, according to the archaeological interventions and the geophysical findings, the end of the structure should be located near the sepronial pillars which support the structure of the crossing tower of the medieval Cathedral, near the actual table of the altar. The width occupied all the central nave and part of the lateral naves.

It cannot be verified absolutely that the temple located was dedicated to the emperor Augustus, but a series of evidences lead us to consider this as an act of high probability. It has already been commented upon that the proportions and modulations of the architectural elements associated with the building allow for the restitution of an octostyle temple. It was surrounded by a porticoed square which imitates the architectonic programme of the Forum of Augustus in Rome. In the course of the excavations have been found elements of architectonic sculpture of different

types of marble, as Luni-Carrara (Italy) or *Giallo antico* (Tunis). Two of these decorated elements are of marble from Proconos (Turkey) and some fragments. All these examples have been found in the subsoil of the central nave of the Cathedral. We know that the emperor Hadrian stayed at Tarraco during the winter of 122-123.A.D. and that he ordered the restoration of the temple of Augustus, but we do not know the extent of this work. Related to this are two Corinthian capitals of marble from Proconos known from ancient times and conserved in the National Archaeological Museum of Tarragona. The elements of marble from Proconos found *in situ* in the central nave of the Cathedral are evidence which leads us think that the temple localised is that corresponding to Augustus, and reformed by Hadrian.

Large numbers of pedestals with inscriptions dedicated to the body of provincial *flaminatus* have been found in the area of the Cathedral and its proximities. The *flamines* perpetuated their memory through these elements and, consequently, the precinct dedicated to the cult would be full of these. Thus many examples have survived and come down to us.

Finally the precinct of the cult formed part of a wider architectonic project (Forum and Circus) which was articulated following the model of the house-sanctuary of Augustus in Rome. We can see the correspondence: Temple to the imperial cult, square of the provincial Forum and Circus in Tarraco = Temple to Palatine Apollo, *Area Apollinis* and Circus Maximus in Rome.

The sum of these elements and the parallel as examples which we possess from the roman world, induce us to think that the temple found in Tarraco was erected to its benefactor and emperor, Caesar Augustus.

IMAGES 1 / PAG 13-14 ►

1► Restitution of the temple of the imperial cult, over the façade of the actual Cathedral of Tarragona. Published in *La Vanguardia*, according to Josep Maria Macias, Andreu Muñoz and Imma Teixell. Drawing: Alan Jürgens.

2► View of the sector of excavations in the central nave of the Cathedral in 2010 (Quim Vendrell).

3► Result of the geophysical prospections in the Cathedral of

Tarragona. The light colours indicate the presence of architectonic structures in the subsoil (Albert Casas and Pietro Consentino).

4► Sketch where is represented the inferior base of the foundations of the temple located (A and B) and its correspondence with the building (Macias, Muñoz and Teixell). Drawing: Judit Ciurana.

5► View of the sector of the excavations in the central nave of the Cathedral 2011 (Manel Granell).

2. THE TEMPLE OF THE IMPERIAL CULT AT TARRAGONA

The Romans constructed temples to venerate their defied emperors. The ceremonies were complex and the squares of these temples were the focal part of the scenery for liturgical sacrifices. The cult was overseen by a body of priests named *flaminatus* formed by *flamines* and *flaminicae*, both at municipal as well as provincial levels.

The great Temple dedicated to the imperial cult at Tarraco was enclosed by a great paved square, some two hectares in size, surrounded by a portico of some 11 metres in width by 10 metres in height.

The portico was made up of a perimeter wall formed by great blocks of stone from the Mèdol and rested upon a solid bank of foundations laid on the rock surface. The wall had windows located every 7.40 metres. The internal side of the wall was lined with marble plaques from Luni-Carrara.

Within the porticoed area were a number of exedra and rooms of uncertain use. A great axial hall of some 30 metres in width stood out from the head of the portico. Some investigators have identified this, hypothetically, with the remains of a temple of provincial character, but it could also have been an area for meetings of the representatives of the *conventii*. The *conventii* were the territorial demarcations of the province. The *Provincia Hispania Citerior* was formed by the following *conventii* Lugo, Braga, Astorga, Clunia, Saragossa, Cartagena and Tarragona, the capital of all. The edifice could have been inspired on the model of the *Forum Pacis* in Rome. The building had the value of a great cultural hall presided over

by a great statue of the emperor, situated in the great precincts of Provincial Forum, projected in the Flavian period, as the culminant point of ceremonies.

IMAGES 2 / PAG 15 ►

6► Idealised model of the temple of the imperial cult at Tarraco, based on the results of the campaign in 2010. The interventions of 2011 demonstrated that the temple had a greater longitude.

3. THE TEMPLE OF MARS ULTOR IN ROME

The construction of the Forum of Augustus began in the year 17.B.C. The Temple was dedicated to *Mars Ultor* (Mars the Avenger) being inaugurated in 2.B.C.. It was erected by Augustus to fulfil a vow he had made to avenge the assassination of Julius Caesar. It had a frontage of eight columns each of a height of 18 metres and Corinthian in style. On the podium was located the altar, flanked by two purification fountains. In the interior of the temple a long *cella* led to a great hall presided over by statues of the cults of Mars and, probably, Venus and Divus Julius (the divine Julius Caesar). At the two sides of the Temple were located the triumphal arches of Drusus and Germanicus. The Temple was within the interior of the Forum of Augustus, the square being flanked at its laterals by great porticoes. The attic of these porticoes was decorated by a sequence of caryatids which were separated by clipei or round shields with the representations of Jupiter-Ammon and other attributes.

At the centre of the square would have been a quadriga of bronze with Augustus and at the extreme opened up four great exedra. The exedra at the northern side contained a hemicycle with tribunical functions. At the side of this exedra and engaged at one angle at the back of the occidental portico, opened up a great hall with a colossal statue, some 11 metres in height with the representation of the *genius Augusti* according to the archaeologist La Rocca or according to Spannagel the divine Julius. This area would have acted as the space of the cult to the imperial divinity.

IMAGES 3 / PAG 15 ►

7► Idealisation of the Temple of *Mars Ultor* and the Forum of Augustus in Rome (Musei in Comuni di Traiano, Musei dei Fori Imperiali, Comune di Roma).

4. THE CATHEDRAL DURING THE LATE ROMAN AND VISIGOTHIC PERIOD

In 313 A.D., the emperor Constantine issued the edict of toleration in favour of Christianity. In 380.A.D. emperor Theodosius made Christianity the official religion of the Roman State. From that moment, a whole series of edicts ordering the destruction of temples and areas of pagan cults and in favour of the construction of churches and spaces of worship for christian representation appeared. Everything points to the fact that initially the sacred area and the temple were respected but towards the middle of the 5th century, the ancient imperial constructions of the cult precinct were partly dismantled and the constructive materials were reused in new buildings.

In the 6th century the ancient space of the imperial cult was Christianised and possibly converted into the Episcopal see of the metropolitan church of Tarragona, which had until then been in another space, to date unknown. In this way the Visigothic Cathedral could have been located in the space of the great roman axial hall, at the extreme north of the large square or re-using the exedras of the porticoes of the northern sector.

Around this, were constituted the associated dependencies, the episcopi, the baptistery and other civic or religious buildings. Archaeological proof of this transformation can be seen in the walls conserved in the College of Architects, the cistern found in the House of the Canons or the Visigothic burials in the Cloister. Also over the foundations of the Temple of the imperial cult, beneath the nave of the Cathedral, has been located a wall of the Visigothic epoch and different strata of earth, compacted from this period covering the foundations of the Temple. No evidence has been found either structurally architectonic or archaeological which allows us to think that in this space was constructed the Visigothic Cathedral.

IMAGES 4 / PAG 16

8► Late roman or Visigoth cistern, in the dependencies of the House of the Canons (Quim Vendrell).

9► Visigoth wall which appeared during the excavations in the central nave of the Cathedral.

5. THE CATHEDRAL SPACE DURING THE ISLAMIC PERIOD

The Arab-Berber invasion of 713 resulted in the abandonment of the Episcopal see until 1091, when it was restored under the mitre of the bishop of Vic, Berenguer Seniofred de Lluçà. Historiographical sources, both Christian and Islamic, and archaeology point to the space occupied by the Cathedral being unoccupied for four centuries, abandoned and in a ruinous state. Archaeological interventions have produced only one small fragment of Islamic pottery of the Omeyan period. At this period of time must have been visible sections of the impressive roman structures of the sacred area and vestiges of the ecclesiastical Visigoths structures.

IMAGE 5 / PAG 17 ►

10► Arab arch, probably from Cordova (Joan Farré, Diocesan Museum of Tarragona).

6. THE CATHEDRAL IN THE MEDIEVAL PERIOD

Following the conquest of Siurana by the Christian armies in 1154, Anastasius IV issued a bull by which were established the parishes of the archdiocese, and archbishop Bernat Tort instituted the canonica of the Cathedral following the model of Saint Rufus of Avignon. The canonica was established as a monastery in form of a fortress, with cellars, granaries, dormitories, kitchen and chapter house. A new cathedral complex was born around the central area, the cloister, which reused the north east angle of the wall surrounding the roman square was enlarged and embellished with the passing of time. During the course of archaeological interventions carried out from the year 2000, it has been possible to document that at the northern angle of the cloister were two large rooms formed by diaphragmatic arches which formed part

of the dependencies of the Augustinian canonical, the community of canons who kept vigil over the Cathedral. These arches rest upon the perimeter wall of the roman *temenos* (the square of the sacred area).

The construction of the actual Cathedral began with the apse. In his testament, dated 17th April 1171, archbishop Hugh de Cervelló left 500 sueldos “*ad opus ecclesiae incipiendum te ad officinas conicae faciendas, in eodem opere, sicuti tunc ordinaverat, expenderetur*”. From this reference, we can deduce that the work on the Cathedral was at its starting point. In the year 1184, the apse was completely finished. The archaeological excavations realised in the Cathedral during 2011, allowed the excavation of part of the cementation of the central apse and produced pottery fragments which coincide with written sources.

The archaeological interventions have shown that the medieval builders used the platform of roman cement to rest the pillars of the nave and to construct the pavement of the Cathedral temple. In this manner, it has been possible to document the levels of very compacted soils which acted as levels of circulation for the operatives who intervened in the construction of the medieval Cathedral. These levels have been dated due to the appearance of different medieval coinage. Among these coins, is one corresponding to an obol of king Alfonse I from the mint of Barcelona (1162 – 1196). This king left to the Cathedral by legal testament 300 sous annually for work on the See until this was completed. The other coin corresponds to a double dinar of king Jaume I from the mint of Barcelona (1222 – 1246). Also in this level appeared a fragment of an oil lamp, imported from Andalusia dating from the 12th to 13th centuries, which still preserves its blue metallic colouring.

From the construction phase of the medieval Cathedral have also been documented different foundations of walls always aligned parallel to each other and in transversal disposition to the longitudinal line of the Cathedral. These can be interpreted as the foundations of provisional walls closing the facade, executed as work advanced. Also have been documented walls which could have acted as bolsters for the pillars which sustained the crossing tower. Also from the medieval phase have been identified a series of holes, circular and aligned, of some 20 cm in diameter close by

the medieval bolsters, which could have been realised to sustain the scaffolding during the construction of the cathedral. These holes appear over the circulation level of construction (works pavement) and they go through the late antique levels to rest on the roman platform.

The lack of structural and stratigraphic evidences of the possible urbanization of the sector before the 13th century within the whole extension of the central nave, leads to the understanding that the Cathedral was the result of unitarian planning from its beginning.

The restored church of Tarragona was conscious of its origins and its dignity as metropolitan and primate and of its ties with its roman past. A palaeo-christian sarcophagus encased in the facade of the Cathedral provides an evocation of this heritage.

IMAGES 6 / PAG 18-19 ►

11► The area of the cathedral in the 14th century (Model in the History Museum of Tarragona).

12► Medieval diaphragmatic arch of the Augustinian canonical, erected over the wall of the precinct of the cult (Quim Vendrell).

13► Medieval wall of the 13th century which appeared during the excavations of the central nave of the cathedral.

14► The sector of the excavation in the apse of the cathedral 2011 (Manel Granell).

7. THE CATHEDRAL IN THE MODERN AGE AND ACTUALITY

The Cathedral of Tarragona is the mother church of all the churches of the archdiocese of Tarragona. In the Cathedral is situated the seat of the archbishop. The actual Cathedral temple is a complex resulting from all architectural contributions throughout the centuries and the different artistic styles which have formed its profile. Begun in the middle of the 12th century its fundamental body (naves and cloister) constitutes a magnificent example of the transition from Romanic to Gothic. The Cathedral was consecrated in the year 1331 and was amplified by fine chapels, gothic, renaissance and baroque. At the end of the 19th century were attached to the cloisters the dependencies of the House of the Canons using a

historicist style. The archaeological interventions in the subsoil of this building have allowed the sequence of construction of this sector of the cloister to be understood. By this manner it has been able to establish that the House of the Canons was constructed using the perimetral wall of the imperial cult precinct as foundation and using medieval structures of the dependencies of the canons, different chapels of the medieval period and also modern, all the late roman stratigraphy and of the construction phase of the precinct of the pagan cult.

IMAGES 7 / PAG 20 ►

15► Aerial view of the cathedral with the precinct of the imperial cult (R) and the roman temple superimposed (T).

16► Wall of the precinct of the imperial cult in the dependencies of the House of the Canons (Quim Vendrell).

17► Detail of window of the House of the Canons.

THE SPACE OF THE CATHEDRAL, THROUGH TIME

IMAGES / PAG 22 ►

1. (...) Scipio moved his army rapidly following the news that fresh enemies had appeared, punished some of the prefects of the fleet leaving a small garrison at Tarraco, returned with the fleet to Emporion (...)

Titius Livius, *Ab urbe condita*, XXI, 64 (1st century B.C.)

2. (...) After this he travelled 122- 123 to Hispania and spent the winter at Tarraco, here he restored at his own expense the Temple of Augustus (...)

Scriptores Historiae Augustae. *De Vita Hadriani*, 3-4 (4th Century A.D.)

3. (...) Thus, completuria [conclusive liturgical prayer] which had to be said at Saint Fructuosus once laudes had finished, singing these until the Sainted Jerusalem. [possible location of the Visigothic cathedral] (...)

***Liber Orationum de Festivitatibus* (Beginning of the 8th century)**

IMAGES / PAG 23 ►

4. (...) Tarragona is one of the most ancient places, where have been found marvellous foundations of great age, there exists things which can never be undone although they were all destroyed by Tarifa the son of Nazir on his entry into Spain, he killed the people and destroyrd the works, but was unable to do it all, he could not manage with them all as they were to firm (...)

***Chronicle of the Moor Rasis* (9th – 10th centuries)**

5. (...) [donation of 500 sous] for the work of the church which was to be initiated, and the living quarters of the canonica (...) ***Testament of archbishop Hug de Cervelló* (1171)**

6. (...) that all our requests be attended; and that our generous efforts and sacrifices, with our good works, with our sainted life, co-

operating in the conservation and embellishment of our cathedral, and growing within our hearts with a great love for the Divine Maternity of the Sainted Virgin we built our house, our temple, the Sainted Jerusalem, the celestial fatherland.

Cardinal Vidal i Barraquer

***Pastoral letter on the 6th centenary of the consecration of the Cathedral* (1931)**

CATALOGUE

1. ROMAN AND VISIGOTHIC PERIODS

1.1 ARCHITECTONIC DECORATION IN TERRACOTTA

1.1.1. Antefix, decorated with a female figure

IMAGE / PAG 25 ►

CAT-10-125. Terracotta. Maximum height 9 cm. max.; Width 13 cm, thickness 4 cm. Back concave and irregular, base plain. Julio-Claudian period (27 B.C. – 68 A.D.).

Fragment of an antefix on which appears the bust of a female figure dressed in a tunic. The loss of the head does not allow us to determine the identity of the personage. As its name indicates, antefixes were pieces placed at the front of the extreme of *tegulae* and *imbrices* (straight and curved tiles) to hide the junction of the two, the one closest to the cornice of a building. Usually they carry some form of decoration: sometimes of vegetable character, (a palmette), whilst on other cases they carry a figure, as in the example commented upon. However similar examples are produced in the city and also in the great factory of Roquis (Riudoms). As pointed out by Jordi Lopez this could treat of an image of the goddess Artemis (Diana) as the mistress of the moon (Selene), who in the tarraconensian antefixes is represented as a female bust with a diadem in the form of a half moon, and with a veil which covers the figure to the shoulders, forming folds. The hair is long and loose, parted on both sides of the face and below the ears fall tresses to each side of the breasts. She is dressed in a *chiton* closed in the form of V clinging to the body forming folds.

1.2. ARCHITECTONIC DECORATION IN MARBLE

1.2.1. Socle

IMAGE / PAG 25 ►

CAT-10-111-2. Marble of *Luni* (Carrara, Italy). Height 15 cm; maximum width 53 cm; thickness 8–24 cm. Upper and lower sides marked by blows from a tool (pick), back irregular. The torus presents two oblique cuts. Early imperial period (1st – 3rd centuries A.D.).

Fragment of socle integrated by listel (plain moulding), quarter round (moulding in form of a quarter sphere), cyma recta (profile of moulding in S), listel and torus (convex moulding). Pieces of this type were disposed inside of buildings attached to the wall, in the form of a continuous plinth.

1.2.2. Decorated base of pilaster?

IMAGE / PAG 26 ►

CAT-03-142-247. Marble of *Luni* (Carrara, Italy). Maximum height 17 cm; maximum width 12 cm; thickness 4.5 cm (at its central part). Back plain. At the right side can be seen a vertical saw cut. 1st century A.D.

Decorated fragment with a motive in the form of braid and a palmette at the base. Given the light convexity of the piece, it is possible that it corresponds to the torus of a base, piece that held a shaft. In that case we should speak of the base of a pilaster, that is, a column attached to a wall, plain and of reduced thickness. If this was the case it would form part of the interior decoration of a building. But we should not exclude other attributions, since this motive was sometimes used as decoration for soffits (the lower face of an architrave) or as well as for modillions of a cornice.

1.2.3. Fluted shaft drum of a column

IMAGE / PAG 26 ►

CAT-03-131-98. Marble of *Luni* (Carrara, Italy). Maximum height 55 cm, width of listel 2.5 cm, width of flute 7.5 cm. Upper side broken and lower plain. Early imperial period (1st – 3rd centuries A.D.).

Fragment of a drum, that is, each one of the blocks forming the shaft

of a column. In concrete this corresponds to a fluted shaft, in whose perimeter exist flutes separated by listels. Usually fluted shafts have 24 flutes and 24 listels. To calculate the diameter of the piece, we multiply the width of flute by 24, doing the same calculation with the width of the listel. In this way we obtain the measure of the circumference, which divided by the number π (3'1416), provides a diameter of some 76 cm. The measure approximates to that presented by the column shafts of the portico of the sacred area. The vertical grooves which can be appreciated on the back indicate that the piece was sawn to obtain plaques after the dismantling of the porticoes, succeeded in the 5th century A.D.

1.2.4. Pilaster shaft with semi circular filling in the flutes

IMAGE / PAG 27 ►

CAT-03-142-41 and 210. Marble of *Luni* (Carrara, Italy). Height 16 cm; maximum width 27 cm; thickness 5 cm; width of listel 3 cm, width of flute; 5 cm. Integrated by two fragments. Upper, lateral and lower sides plain, back with pick marks. On the lower side of the left lateral can be seen a hole for the insertion of a metal pin. Early imperial period (1st–3rd centuries A.D.).

Fragment of shaft which conserves the imoscapo, the lower extreme finished in a listel, and part of the body characterised by the presence of convex mouldings which fill each one of the flutes, which always occupy the lower third of the shaft. It is a type generally employed in porticoes.

1.2.5. Corinthian pilaster capital

IMAGE / PAG 27 ►

CAT-03-136-38. Marble of *Luni* (Carrara, Italy). Maximum height 23 cm; maximum width 35 cm; maximum thickness 7 cm; width reconstructed at the base 40 cm; width reconstructed of the leaves 16 cm. Lower side worked with toothed chisel, back picked with two parallel grooves (testimony of saw cut?), and reduced surface at the right side. Flavian period (69-96 A.D.).

Fragment of corinthian capital with two rows of acanthus leaves. Between the leaves of the upper row appear part of the cauliculi, elements of conical form, over which are disposed calyces of acanthus leaves from which spring the helices and the volutes.

1.2.6. Helix of a corinthian column capital

IMAGE / PAG 28 ►

CAT-10-125-100. Marble of *Luni* (Carrara, Italy). Maximum height 16 cm; maximum width 14 cm; maximum thickness 11 cm. Below the volute are conserved remains of the acanthus leaf which formed the calyx. Early imperial period (1st–3rd century A.D.).

Fragment of helix, that is, on the corinthian capital, each one of the stalks which spring from a cauliculus located over an acanthus leaf of the lower row and whose extreme forms a spiral towards the center of the body of the capital. The find of this piece in the excavations inside the cathedral, results of interest, as it could be related to the temple of Divus Augustus, not so much with the exterior elevation but rather with the interior of the building, given its size.

1.2.7. Undecorated cornice

IMAGE / PAG 28 ►

CAT-10-111-1. Marble of *Luni* (Carrara, Italy). Maximum height 26.5 cm; maximum width 41 cm; thickness 40 cm. The lower side worked with a toothed chisel, the back plain, the upper face plain and reduced by pick on one side. Early imperial period (1st–3rd centuries A.D.)

Fragment of cornice, integrated from top to bottom by a fascia (broken), quarter round, listel, quarter round, listel, fascia and cyma reversa (moulding in form of an S). The cornice, the upper part of the elevation of a building, could be undecorated as in this case or present decoration, as the fragments considered below.

1.2.8. Cornice decorated with *Bügelkymation* and dentils

IMAGE / PAG 29 ►

CAT-03.. Marble of *Luni* (Carrara, Italy). Maximum height 50 cm; maximum width 32 cm; thickness 28 cm. *Bügelkymation* height 9 cm; width of arch 14 cm; width of leaf 10 cm. Dentil: height 9.5 cm; width 9.5 cm; thickness 10.5 cm. Left side plain, back picked. Flavian period (69 -96 A.D.).

Fragment of cornice with *Bügelkymation* decorated with arches and leaves and a row of dentils, of which only one is conserved complete and partially a second.

1.2.9. Cornice decorated with *Bügelkymation* and astragal

IMAGE / PAG 28 ►

CAT-03-131-97. Marble of *Luni* (Carrara, Italy). Maximum height 15 cm; maximum width 23 cm; maximum thickness 15 cm; maximum height of *Bügelkymation* 8,2 cm, height of astragal 3 cm; width of beads 4.5 cm, width of discs 2 cm. Upper side worked with toothed chisel, extreme picked and reduced surface for the insertion of metal cramps. Flavian period (69-96 A.D.).

Fragment of cornice which conserves a *Bügelkymation* decorated with arches and leaves and an astragal with elongated beads and truncated discs, with fine marble threads connecting each one of the motifs.

1.2.10. Cornice with soffit decorated with coffering

IMAGE / PAG 30 ►

CAT-10-111-3. Proconnesus marble (extracted from the quarries on the island of Proconnesus, on the Sea of Marmara, belonging to Turkey). Maximum height 23 cm; maximum width 17 cm; maximum thickness 22 cm; height of *Schenkymation* 4 cm; height of motif 4 cm. Hadrianic period (117– 138 A.D.).

Fragment corresponding to a coffering of a cornice, that is, each one of the incised squares, decorated or not, which are formed in the soffit (roof) of the same. As outer boundary it presents a *Schenkymation*, that is, a succession of motifs in form of scissors. The piece is of considerable interest because of the material in which it has been worked, proconnesian marble, especially found in the West from the period of the emperor Hadrian. From written sources we know that this emperor was in Tarragona during the winter of 122 A.D. and that from his personal finances restored the temple to Divus Augustus. Perhaps it is not casually that the few scarce fragments elaborated in this material recovered in the different campaigns of excavation have appeared in the activities carried on inside the Cathedral, the place at which the said temple stood, and not in the rest of the precinct, in which was employed systematically marble of *Luni*.

1.2.11. Coffering of a cornice with soffit

IMAGE / PAG 30 ►

CAT-10-111-4. Proconnesian marble. Maximum height 17 cm; maximum width 14 cm; thickness 7 cm; *Scherenkymation*: height 3 cm; width of motif 4 cm. Coffering: width of listel: 2.5 cm; width reconstructed 19 cm. Back plain. Hadrianic period (117 -138 A.D.).

Decorated fragment with a rosette which conserves four petals and the central button. The coffering is delimited by a *Scherenkymation*, that is, a succession of motifs in the form of scissors. As the latter one, it forms part of the soffit of a cornice. If we accept the connection of this piece and the previous one with the restoration of the temple of Divus Augustus by emperor Hadrian, the reduced size of both suggest that such restoration would have affected the interior of the building.

1.2.12. Border of clipeus decorated with braid

IMAGE / PAG 31 ►

CAT-03-47-13. Marble of *Luni* (Carrara, Italy). Maximum height 9 cm; maximum width 15 cm; maximum thickness 5 cm; width of the motif reconstructed 7 cm. Flavian period (69 -96 A.D.).

Fragment of the outer border of a clipei, decorated with a motif in the form of braid. The clipei were shields in high relief placed on a square plate, used as decoration in the attic of the porticoes in the sacred area, following the model of the *Forum Augustum*, the complex erected by the emperor Augustus in Rome. The three types of clipei recognised in Tarragona present as outer decoration the same motif.

1.2.13. Clipeus decorated with meanders

IMAGE / PAG 31 ►

CAT-03-149-28. Marble of *Luni* (Carrara, Italy). Maximum height 15 cm; maximum width 20 cm; thickness 7 cm. Back plain. Flavian period (69–96 A.D.).

Fragment of clipeus decorated with a motif in the form of meander, in whose interior figures a stalk finished by a calyx. In this case we are before the body of the shield, whose decoration corresponds to one of the three types of clipei documented from Tarragona.

1.2.14. Clipeus decorated with straight tongues

IMAGE / PAG 32 ►

CAT-00-3144-5. Marble of *Luni* (Carrara, Italy). Maximum length 61 cm; maximum width 26 cm; thickness 16 cm. Maximum length of motive 18 cm, width 5 cm (base) and maximum 8 cm (extreme). Back side plain, with remains of the sawing of the block. Flavian period (69–96 A.D.).

Fragment of clipeus which shows as decoration of the body of the shield a motif of straight tongues with convex filling in the interior, separated by darts. This decoration corresponds to the second type of clipei from Tarragona, the third of which would be similar to this, but with tongues and darts in the form of S. The fragment has also conserved part of the emblem, that is, the central motif of the shield. In this space appear locks of hair: two on the top and one on the bottom. The disposition of these let us to think in a representation of Medusa, mythological personage with a human head and hair in the form of serpents. This identification makes for enormous interest, as until now we knew only clipei in whose emblem figure images of Jupiter Ammon, as we shall see in the following piece. However the fragment surprises by the absence of a line of beads placed as separation between the emblem and the body of the shield, present in each of the three forms of clipei. This detail, as with the presence of a surface with vertical incisions between the locks of hair, let us to belief that perhaps the piece was unfinished. In any case, the curvature of the tongues towards the interior give the emblem about 65 cm in diameter and the complete piece a width of 160 – 170 cm.

1.2.15. Emblem of clipeus decorated with the image of Jupiter Ammon

IMAGE / PAG 32 ►

CAT-00-1584-8. Marble of *Luni* (Carrara, Italy). Maximum height 36 cm; maximum width 31 cm; maximum thickness 16 cm. Back side plain, with remains product of the sawing of the block. In one side, near the moustache, is a circular hole. Flavian period (69 – 96 A.D.).

Fragment of emblem of clipeus which shows the left side of the face of a male personage. We can see part of the hair, the eyebrow, the nose, the eye, part of the moustache and part of the upper

lip. Peculiarly the personage has pointed ears and horns of a ram. These features are exclusive of Jupiter Ammon, aegyptian divinity adopted by Rome, especially prominent in the period of the emperor Augustus, as shown by the clipei in his forum erected in Rome.

1.2.16. Plaque decorated with candelabrum

IMAGE / PAG 33 ►

CAT-00-1584-9. Marble of *Luni* (Carrara, Italy). Maximum height 37 cm; maximum width 36 cm; thickness 30 cm (decorated field), width of fascia 8.5 cm, height of *Scherenkymation*: 6.5 cm; width of motif 7.5 cm; maximum width of the decorated field 21cm. Back and side plain, border worked with toothed chisel. On the right side towards the bottom, is a rectangular hole for the insertion of a metal pin. Flavian period (69–96 A.D.).

Fragment of a plaque which presents a frame integrated by a fascia and a *Scherenkymation* (succesion of motifs in the form of scissors), and a field decorated by vegetable motif made up of leaves of acanthus. By virtue of reconstructions published to date, this decoration appears in rectangular plaques of great size decorated with candelabra, objects used to burn aromatic substances during the course of religious ceremonies. These plaques alternate with the clipei previously cited, constituting the decoration of the attic of the portico of the sacred area.

1.2.17. Plaque decorated with the head of a lion

IMAGE / PAG 33 ►

CAT-00-1584-10. Marble of *Luni* (Carrara, Italy). Maximum height 21 cm; maximum width 16 cm; maximum thickness 13 cm; thickness of the plaque 6 cm. Back side broken, border conserved with pick marks. 1st century A.D.

Fragment of a plaque which shows in high relief the head of a lion, which conserves the left side of the face with hair, an eye and part of the nose. The motif appears frequently in the decoration of cornices. In these cases the mouth presents an hole through which flowed the rain water collected from the roofs of buildings, that is to say, it functioned as a form of gargoyle. However the piece does not present any form of curvature, necessary if it really formed part of a cornice. For this reason we have no motive to determine the functionality of this plaque.

1.3. SCULPTURE

1.3.1. Index toe from the right foot

IMAGE / PAG 34 ►

CAT-00-3146-1. Marble of Thassos (island situated at the north of the Aegean Sea, belonging to Greece). Maximum length 17 cm; maximum width 10 cm; thickness 10 cm; nail length 9 cm, width 6 cm. Lower side plain with slight curvature. It presents to the right remains of the junction with the middle toe, also a small prominence to the left, point of junction with big toe. 1st century A.D.

Fragment of the index toe, the extreme with the nail, of a right foot corresponding to a statue which was shoeless and which appeared not to rest the toes on the ground. These characteristics point to a seated statue, whose height was probably around 6.5 cm (the standing figure probably reached a height of 9 m). Given the provenance of the piece and its colossal size, it could be attributed to a statue of the emperor Augustus represented as Jupiter enthroned, a type used in Rome as the image of cult of the divinized ruler. The only inconvenience with this interpretation is that the toe was recovered in the constructive fill of the new porticoed precinct from the Flavian period. This would imply that at that time the statue would have been substituted by another and that at least a fragment of the old one would have finished in the trenches of the foundations of the precinct, a very strange circumstance for a consecrated statue.

1.3.2. Border of vessel?

IMAGE / PAG 34 ►

CAT-00-1602-1. Marble from Paros (one of the Cyclades Islands, located in the Aegean Sea belonging to Greece). Maximum length 15 cm; maximum width 8cm; thickness 2 cm; lip: height 6 cm, width 2.5 cm. Early imperial period (1st–3rd A.D.).

Fragment probably corresponding to a vessel with flat base and border slightly convex.

1.4. EPIGRAPHY

1.4.1. Inscription

IMAGE / PAG 35 ►

CAT-10-11-18. Marble from Saint-Beat (a town in the South of France, near the Pyrenees). Maximum height 11 cm; maximum width 10 cm; thickness 3.5 cm; maximum height of the letter 5 cm, width 3 cm. Back plain. Early imperial period (1st–3rd A.D.).

Fragment of plaque with an inscription of which only appears part of the letter C.

1.5. NUMISMATICS

1.5.1. Coin of Constantine II

IMAGE / PAG 35 ►

CAT-11-302-02. AE4 of Constantine II. Weight 1.4 g; diameter 15 mm; axis 12 h. Constantinian era (337–340 A.D.).

Monetary piece inscribed within the *urban series* of political coinage initiated by the emperor Constantine I (the Great). On the anverse of the coin we can observe the encarnated femine bust of the city of Constantinopolis and the name of the new capital of the roman empire. With these emissions, the emperor and his descendents linked the city with Rome, and in this way diffused to the romans the identification of Constantinopolis as the second capital of the empire.

1.6. CERAMICS

1.6.1. Oriental amphora. *Late Roman Amphora 1*

IMAGE / PAG 36 ►

CAT-03-130-87. Neck fragment. Exterior diameter of the lip 8.25 cm (second half of 4th century to 7th century).

It is the most common oriental amphora produced in late antiquity and Dominique Pieri suggests that Isidoro of Sevilla denominated it as *seriola* and cites as *vas fictili vini* from Syria. Today we know that these were produced mainly in Southern Turkey and in Northern Syria, though we also know of workshops on the islands of Rhodes

and Cyprus. Basically it was a container for wine with a capacity of between 17–20 litres.

1.6.2. Oriental amphora. *Late Roman Amphora 3*

IMAGE / PAG 36 ►

CAT-03-136-293. Fragment from a neck with an external diameter of 4 cms (end of 4th century to end of 6th century).

Small oriental amphora with a capacity of some seven litres. Fundamentaly we are dealing with a container for wine with a wide production area; workshops have been proposed in various parts of the Near East.

1.6.3. Bowl of African Terra Sigillata, Type C, *Hayes 73*

IMAGE / PAG 37 ►

CAT-03-130-23. Fragment of wall and rim with an external diameter of the lip of 20 cm (5th century).

Small bowl with plain rim produced in Tunisia.

1.6.4. Lusitanian amphora, *Keay 21*

IMAGE / PAG 37 ►

CAT-03-136-290. Fragment of border with external diameter of 20 cm (5th–6th centuries). Possible Lusitanian amphora. Area of production unknown.

1.6.5. Casserole from the oriental mediterranean

IMAGE / PAG 38 ►

CAT-03-136-302. Fragment of wall and rim. Undetermined diameter height conserved 5.5 cm (middle of 5th century to beginning of 7th century).

Ceramic crudely reduced. It is documented from different areas of the mediterranean; its production is found n the Aegean Sea and Palestine. Various denominations: Cathma 4/ Fulford Cass-35/ Reynolds W7.1/ Macias Oc/ Or /67.

1.6.6. North African oil lamp

IMAGE / PAG 38 ►

CAT-03-142-369. Length 11 cm; width 8 cm; height 3.5 cm (5th–7th centuries).

Degraded example which has lost part of the nozzle and all the central part of the disc. We can still appreciate the small palms decorating the perimeter of the disc, it belongs to the traditional group of christian North African lamps. It could correspond to the type Atlante VIII produced in central and septentrional Tunisia.

1.6.7. Recipient of *pietra ollare*

IMAGE / PAG 39 ►

CAT-10-14. Fragment from rim of a casserole of undetermined provenance (5th–6th centuries). Height 6,8 cm; length 1,41 cm; thickness 2, 7 cm.

By *pietra ollaria* we know of a series of recipients elaborated by emptying a block of stone, which are abundantly documented during late antiquity, although they are also present during other periods. Their use is polyvalent. They could be used either to heat or cool food; to mould other ceramic vessels or in the fabrication of glass. The area of production of this form of vessel is wide but it appears to be prevalent in the Alpine area, also in the north of Italy and in Gaul, where of late examples have been documented in Rousillon.

1.6.8. Casserole from the island of Pantelleria

IMAGE / PAG 39 ►

CAT-03-129-128. Fragment of rim, undetermined diameter (5th–6th centuries).

Ceramic of calcareous tufa produced on a slow lathe. Fragment of casserole for the slow cooking of food, produced on a small island in the central mediterranean and which constituted apart from its appearance a fire resilient vessel capable of transmitting heat.

1.6.9. Fragment of oriental ceramic

IMAGE / PAG 40 ►

CAT-10-211-1. Height 2, 8 cm; length 4, 1 cm, thickness 0,7 cm.

The most insignificant piece yet the most valued. Fragment of caren with glazing plumbifer which by its paste can be identified as oriental glazed ceramic of the Umayyad or Abbasid periods (7th–9th centuries), which have also been identified in Barcelona and Totosa in the 8th century.

2. MEDIEVAL PERIOD

2.1. NUMISMATICS

2.1.1. Obolo of Alfonso I

IMAGE / PAG 40 ►

CAT-11-378-01. Quarternary obolo of Alfonso I. Vellon (a mixture of copper and silver); Weight 1.3 g; diameter 15 mm; axis 11 h. Medieval period (1162–1196).

Coin from the mint of Barcelona with half the value in respect of the coinage. In the production was used vellon a mixture of silver and copper, which was the metal used in the minting of small coinage in Spain from post Carolingian times up to the present times. The title received de quatern corresponds to the proportion of four parts silver to eight parts copper, which defines the minted values instituted by the first Count of Barcelona.

2.1.2. Coin of James I

IMAGE / PAG 41 ►

CAT-11-313-01- Dinero of doblenca of James I. Vellon (a mixture of copper and silver). Weight 0.9 g; diameter 18 mm; axis 11 h. Medieval period (1222).

A piece of coinage having monetary value, this was a coin of basic vellon in use in Medieval Catalonia. This new coinage was minted by James I and was denominated de doblenc, as it was produced by a mixture of two parts silver to ten of none noble metal. It was minted at Barcelona, on the anverse was the shiekl of the kings of Aragon, this was the first heraldic representation of the barred shield on coinage of Catalonia.

2.1.3. Obolo of James I

IMAGE / PAG 41 ►

CAT-10-118-1. Obolo of terno of James I. Vellon (a mixture of copper and silver). Weight 0.5 g; diameter 14 mm; axis 5 h. Medieval period (1258).

Coin which is included in the monetary reform of King James I to solve the discontent created by a monetary system devalued slowly because of the low content of silver in coins before 1258.

The dinero and the obolo were produced with a proportion of three parts silver to nine of a none noble metal. By this manner the coinage termed terno became established as immutable to the point that in the pact of immutability of coinage it was included in the oath at the coronation of kings.

2.2. CERAMIC

2.2.1. Jar

IMAGE / PAG 42 ►

CAT-03-51-8. Jar. Oxidised ceramic. Conserved height 11.6 cm; conserved width 15.5 cm; thickness 1.6 cm. Medieval period (12th–13th centuries).

Fragment of a jar adorned with stamped decoration of parallel bands with vegetable motifs and arab epigraphy. This type of recipient was the principal element for the storage of grain and liquids, but it also had an ornamental use. This type of hispano-moslem ceramic extended throughout the Iberian peneinsula with the formation of the kingdoms of the Taifas.

2.2.2. Bowl

IMAGE / PAG 42 ►

CAT-03-37-7. Bowl. White china with metallic reflection. Height 4.5 cm; diameter at base 4.9 cm; diameter 12.3 cm. Medieval period (15th century).

Recipient of white china decorated with metallic reflection, used in the eating of food, liquids and semi-liquids. This type of vessel was used in the kitchen in the preperation of food, e.g. to scramble eggs, as it was of decorated china it should be classed as vessel for the table. The decoration of reflective metal has a varnish little brilliant, which reminds one of the ceramics attributed to the kilns at Manises (Valencia).

2.3. WORKING OF PRECIOUS METALS

2.3.1. Silver, enamelled with the representation of Christ in Majesty

IMAGE / PAG 43 ►

CAT-11-302.1. Diameter 41 mm. Medieval period (14th century).

During the excavations realised in the cathedral during 2011, in the constructive fill of the pavement, replaced during the middle of the 20th century, appeared a silver plaque with the representation of a *Maiestas Domini*. By the characteristics of the piece, partially covered in gold with the application of a transparent enamel with remnants of honeyed colouring and emerald green, Dr Lourdes Sanjose (UB) points out that the piece probably comes from a catalan workshop, given the existence of a parallel with a circular enamelled plaque from a chalice of the cathedral of Tortosa, traditionally related to Benedict XIII, known as Papa Luna.

3. MODERN PERIOD

3.1. NUMISMATICS

3.1.1. Jeton

IMAGE / PAG 43 ►

CAT-11-302.01. Jeton. Lead. Weight 1.3 g; diameter 13 mm; axis 12 h. Modern or contemporary period (15th–19th centuries).

Piece in the form of coinage with a cross motif on both faces. Jetons are identified also as *leads*, and could have a monetary value. They were also utilised as game pieces and counters, amongst other uses. In Cataluña from the begining of the 15th century ecclesiastical jetons were emitted by some religious communities as remuneration to ecclesiatics as a reward for attending religious acts.

3.2. CERAMICS

3.2.1. Bowl with small ears

IMAGE / PAG 44 ►

CAT-03-37-2. Bowl with small ears. White china with reflective metalling. Height 4.8 cm; base diameter 4.6 cm; diameter 12 cm. Modern period (16th–17th centuries).

White china decorated with reflective metalling. This type of bowl is denominated de orejas o de orejitas as it has two handles on its border. The decoration is of very brilliant reflective copper decorated with brush or comb, reticular in form with the motif of a cross in the base. This type of decoration is proper to the kilns of Reus and Barcelona.

4. CONTEMPORARY PERIOD

4.1. CERAMICS

4.1.1. Plate

IMAGE / PAG 44 ►

CAT-03-37.18. Policromated plate (yellow, manganese and blue). Height 3.7 cm; exterior diameter 21.3 cm; interior diameter 9.4 cm; base diameter 9.8 cm. Modern period (18th century).

These plates were utilised in the eating of solid foods and probably were for individual use. They could also be employed as ornaments: the appearance of holes for suspension indicate that they were often hung on the walls of kitchens.

4.1.2. Casserole

IMAGE / PAG 45 ►

CAT-03-45-8. Casserole. Internal green glazing. Height 15.9 cm; diameter of rim 31.1 cm. Contemporary period (19th century).

Recipient of clay with glazed interior utilised for cooking, also used to conserve products. Presents a globular body, straight neck and handles.

4.1.3. Rectangular dish

IMAGE / PAG 45 ►

CAT-03-37-37. Rectangular dish. Brown glazed. Height 6.6 cm; width 14.2 cm, length 27 cm. Contemporary period (19th century).

Rectangular recipient used to braise meat. It is characterised by being shallow and by having handles. These were produced in various sizes, depending on what had to be braised: from a complete joint to a greasy stew.

5. MODELS

5.1. Model of the temple of the imperial cult at Tarraco

IMAGE / PAG 46 ►

Model in wood, resin and mortar. Scale 1:100. Place and date of production: Tarragona, 2011.

Idealised model of the temple of the imperial cult at Tarragona. Presented over a planimetre of the cathedral of Tarragona in methacrylate. Realised by Nando Taló.

5.2. Model of the facade of the cathedral of Tarragona

IMAGE / PAG 46 ►

Model realised in cork and wood. Scale 1:100. Place and year of elaboration: Jaen, 1954.

Model of the facade of the Cathedral with the re-creation of the final gothic architectonic project, can be observed the projected pinnacles and roofing. Realised by the brothers Senise Colmenero.

DATA REGARDING THE EXHIBITION OF THE PRAESIDIUM, TEMPLUM ET ECCLESIA AND THE ARCHAEOLOGICAL INTERVENTIONS IN THE CATHEDRAL OF TARRAGONA.

Direction and text► Josep Maria Macias, Andreu Muñoz i Imma Teixell **Photographs**► Joan Farré, Joan Figuerola, Joan Gavallda, La Vanguardia, Museo dei Fori Imperiali (Comune di Roma), Josep Maria Macias, Andreu Muñoz, Imma Teixell i Quim Vendrell **Mounting team**► John López, Josep Maria Macias, Andreu Muñoz, Míriam Ramon i Imma Teixell **Translation team**► Luis José Baixauli (spanish), John López (english) **Secretariat and public relations**► Míriam Ramon **Model**► Andrés González **Exposition logo of the exhibition**► Gerard Juan **Illustrations in water colours**► Jordi Lluís Rovira **Audiovisual direction**► Josep Maria Macias, Andreu Muñoz, Imma Teixell **Audiovisual guidence**► Josep Maria Macias, Joan Menchon, Andreu Muñoz, Imma Teixell **Audiovisual mounting**► Santi Grimau **Model of temple**► Nando Taló **Organization**► Associació Cultural Sant Fructuós, Capítol de la Catedral de Tarragona, Conselleria de Patrimoni Històric de l'Ajuntament de Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Museu Bíblic Tarraconense **Colaboraiting entetis**► Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Museu Diocesà de Tarragona, Mitjans de Comunicació Social de l'Arquebisbat de Tarragona. **Thanks**► Arquebisbat de Tarragona / Museu d'Història de Tarragona / Magatzem J. Galià Romaní / Joan Alonso / Miquel Barbarà / Pilar Domènech / Baltasar Ferré / Joan Figuerola / Jordi

Folch / Josefina Folch / Joan Gavalà / Dolors Iglesias / Lluís Iglesias / Ana Jordi / Rosa Mas / Joan Menchon / Antonio Peña / Isabel Rodà / Rosa Rossell / Jordi Lluís Rovira / Francesc Tarrats / Lucrezia Ungaro / Quim Vendrell / Inés Virgili. **Monetering and security service►** Montse Amigó / Luis José Baixauli / Rosita Bigorra / Carme Borràs / Jordi Borràs / Josep Borràs / Flor Casado / Ramon Castán / Maite Castillo / Pedro Coletto / Teresa Duch / Julia Erro / Carmen Fernández / Susana Fernández / Josefina Folch / Joaquim Galà / Núria Galofré / Marcel·la Gandia / José Luis Ibáñez / Dolors Iglesias / Ana Jordi / Puri Luengo / Carmen Marco / Maria Martí / Àngels Mas / Montse Mas / Rosa Mas / Maria Massana / Lluís M. Moncunill / Andreu Muñoz Virgili / Pau Muñoz / Elena Mur / Bernabé Mur / Rosalia Noci / Pedro Nonell / Pilar Ortiz / Elisa Pérez / Rosa Pérez / M. Teresa Porta / Xavier Rius / M. Lluïsa Rovira / Aurora Ruiz / Teresa Salort / Joan Segura / Carmen Sendino / Blanca Serres / Carme Torné / Josefina Val / José Vargas / Javier Varona / Pablo Varona / Isabel Viña.

Duration of the exhibition: from 7th to 15th May 2011, prolonged to 30th June 2011.

Number of visitors: 2750 persons.

Cycle of conferences within the mark of the exhibition:

7th May: *La construcción del recinto del culto imperial de Tarraco, piedra a piedra.* Serena Vinci (ICAC).

9th May: *El desmontaje del recinto de culto imperial de Tarraco.* Josep M. Macias (ICAC), Andreu Muñoz (Archbishopric of Tarragona) and Imma Teixell (Town Hall of Tarragona).

13th May: *El impacto del culto imperial en las ciudades.* Manuel Martín Bueno (University of Zaragoza).

Difusion on the net: The blog: *In Search of the Temple of Augustus*, hosted by the magazine *Sàpiens* has received some 30,000 visits in the period between June 2010 and December 2011

Special activities: Monitored visits by scholarly centres.

Participation in other activities: presentation of the documental, *Praesidivm, Templvm et Ecclesia. Las intervenciones arqueológicas en la Catedral de Tarragona*, during the 11th International festival of archaeological cinema of Bidasoa (FICAB 11) in Irun on 17th November 2011.

Awards: Musa Award 2011 with regard to exhibitions on the ancient world, awarded by the review *Auriga*.

DESPLEGABLE

THE ARCHEOLOGICAL INTERVENTIONS STEP BY STEP

1► Documentation (19th century).

2► Proposition and convenium (2006).

3► Geophysical prospections (2007).

4► Excavations (2010).

5► Materials found.

6► Register of materials.

7► Structures found.

8► Register of structures.

9► Geotechnical evidence.

10► Collection of organic samples.

11► Laboratory.

12► Results.

13► Divulagation.

14► Musification (2011).

Amb el finançament de:

 Generalitat de Catalunya
Departament d'Economia i Coneixement
Secretaria d'Universitats i Recerca

Edita:

 AJUNTAMENT DE
TARRAGONA

 ASSOCIACIÓ CULTURAL
SANT FELIU

 Capítol
de la Catedral

 ICAC
Institut Català
d'Arqueologia Clàssica

 MUSEVM BIBLICVM
TARRACONENSE

 TARRAGONA 2012
CAPITAL DE LA CULTURA CATALANA

